

ИВАН БУЛАНОВ

ОЙГУЛ

ҚИССА

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЕШ ГВАРДИЯ» нашриёти

1983

Русчадан Хўжаназар Тўраевнинг эркин таржимаси

Б $\frac{70302-5}{356 (04)-83}$ 43—83 4702010200

© Издательство «Ёш гвардия», 1983 (таржима).

БИРИНЧИ ҚИСМ

Ойгул биров туртгандек тўсатдан уйғониб кетди. Юраги гупиллаб урарди. Эшикчаси очиқ турган туйнукка қўрқа-писа қаради. Осмонда юлдузлар ғира-шира кўринарди. Уйқусираб эснади. Кўчада шамол увилларди. Пахса уй туйнугидан гўё кимдир шамол билан бирга хонага сакраб тушгандай, жулдур кўрпа ичига аста кириб, унга ёпишгандай бўлди.

Балки унга шундай туюлгандир...

Чиндан бўлса-чи? Балки ажинадир? Баъзан у хаёлан кўринади, сочлари узун ва ёйилган бўлади, деб отаси кўпинча айтарди. Онаси ўлганидан бери бунақа кўрқинчли қиёфалар уларнинг бечораҳол кулбаларига бир неча маротаба бостириб кирди. Йўқ, йўқ, қиз уларни ҳеч қачон кўрмаган. Кўрганда юраги ёрилиб ўлиб қолган бўларди. Отасининг кечалари уйқусираб туриб юрганлари ёки қўққисдан туриб кетиб олов олдига борганлари, уни ким бўғаётгани ва нимадан совуқ еётганлари сабабини қиз энди тушунди.

Уни ваҳима босди — юраги қисилди. Ойгул гўё

уларни чўчитиб юбормоқчи бўлгандек ёнига кескин ағдарилди. Кейин ўрнидан туриб, кўрпани иягига тортди.

Ер ўчоқдаги олов зўрға ёнарди. Ёниб кул бўлай деган олов қумғоннинг қорнини аранг ёритарди. Атроф тимқоронғи. «Оловни ёндириш керак, ҳозир ўтин қалайман», деди-ю, жойидан қимирлашга қўрқди. У қўлини кўкрагига қўйиб, юрак ўйнашига анча вақт қулоқ солиб ётди. Лекин тун билан шу кўйи ўтириб бўлмасди.

Ойгул, секин ўрнидан туриб, ўчоққа ўтин ташлади. Тезроқ ёнсин деб, пуфлади.

Олов ёниб, хонани ёритди. Тутун босиб кетган хонанинг тўрт бурчагидаги аланга сояси ҳам қўрқинчли эди. Хона бирдан кенгайгандай, файз киргандай бўлди. Ўзини бир оз тутиб олган Ойгул атрофга аланглади, қумғонга сув қўйиб, ўчоққа қўйди.

Шу пайт унинг кўзи устунга тушди. Шипга тегиб турган думалоқ устунга қуш қаноти осиб қўйилган эди. Оёқ учида туриб уни олмоқчи бўлганди, бўйи етмади. У бир оз иккиланиб турди-да, (отаси қанотга ҳеч ким тегмасин деб баландга осиб қўйган эди) декчани олиб келиб, тўнкарди, устига чиққан эди, қуш қанотига қўли етди. Қараса, қанот боғлиқ экан, ечиб олди-да, патларини аста тўғрилади.

Бу укки қаноти эди. Уни бир кеча уйларида тунаб кетган кўчманчи қирғиз ташлаб кетган эди. «Бизнинг удумда укки хайрли тун рамзи,— деган эди у Ойгулнинг отасига.— Қанотда алвастини йўлатмовчи илоҳий куч бор. Ол буни, кулбангни алвастидан қўриқлайди».

Ойгул туморни артиб-суртиб, чангини қоқди-да, уни олов шуъласига тутди. Зўрға ёнаётган олов ёруғида аллақандай ёзувлар кўринди. Ўрнини ўчоққа яқинроқ суриб, қанотни яноғига босди. Танасига илиқлик югурди, мудроқ боса бошлади.

Пахса уй мўрисида чикаётган тутун тез тарқаб кетарди. Хива хонлигининг энг чекка қишлоғи мудҳиш қоронғилик оғушида эди. На бир овоз эшитилар ва на бир учқун милтираб кўринарди. Ҳатто бойнинг қопогон итининг ҳуриши ҳам эшитилмасди... Кўзи кетай деганда уйғониб кетарди. Негадир бу кеча кўп безовта бўляпти. Оқшомдан бери ниманидир кутяпгандек, нимагадир қулоқ солаётгандай безовта...

Бирдан от туёғи овози эшитилгандай бўлди. Овоз

дарвоза олдига келганда тўхтади. Қўрқувдан қизнинг нафаси ичига тушиб, қотиб қолди, фақат қулоғига шивир-шивир эшитиларди холос. Биров девордан ошиб тушгандай, оёқ остидаги хас-чўп сингандай бўлди. Қимдир уй эшигига яқинлашди, занжирга қўл чўзди.

Ўғримикин?!

Уларнинг нимасига ўғри тушади? Уйда эски-туски увадаю, лой томдан бошқа нималари бор.

Эшикни очмоқчи бўлиб, қаттиқ тортишди, эшик очилмади сўнг буза бошлашди. Ойгул қўрқувдан қалт-қалт титраб, занжирдан кўз узмасди. Эшик очилишига озгина қолди. Қиз эса на ўрнидан тура олар, на бақира оларди — оёқ-қўли қотиб қолган, тили калимага келмасди. Эшик қирсиллади. Яна бир неча дақиқадан сўнг, илмоғидан чиқиб, гурсиллаб ағдарилди.

Мудҳиш қоронғиликда катта қора қалпоқ кийган барзанги икки киши хонага кирди. Улар чурқ этмай қизга ташландилар. Бири от ҳиди анқиб турган қўли билан Ойгулнинг оғзини бекитди, иккинчиси устига чойшаб ёпди. Қиз хириллаб ҳушидан кетди.

Қизни матога ўраб-чимдиб боғлашди, қоронғи кўчага олиб чиқиб отга кўндаланг миндиришди. Бесўнақай қалпоғини бостириб олган ўғри ҳам эгарга сакради-да, отни қоронғиликда чоптириб кетди.

2

Мирза шоша-пиша чой ичиб, чойхоначи билан хайрлашганда ҳали тонг отмаган эди. Эшагига хала қилишнинг ҳожати йўқ, эшак йўлни эгасидан ҳам яхши биларди. Мирза оёғи билан жониворнинг биқинига ниқтаб, ўй суриб борарди.

У бир неча кун қўшни катта қишлоқларни, чапг-тўзони чиқиб ётган ола-говур бозорларни айланди, Хивадаги савдо расталарини томоша қилди. Хўжайин уни дон, пахта ва жўхорининг бозори қандай эканлигини билиб келишга юборган эди. Бақалоқ бой бозор баҳосининг ошиқлигини эшитиб хурсанд бўлиши аниқ. Донни сотиши ҳам, туркман гилам ва полосларига, қоракўлга алмаштириши ҳам мумкин. Бунда бойнинг чўнтаги қаппайса қаппаядики, асло зарар кўрмайди.

«Дунё нега шундай қурилган, ўйлади ўзича Мир-

за,— биров пулниг сассиғига ётолмайди, биров эса сариқ чақага зор».

Шўрлик камбағалнинг бир парча ери бор. Ариқлар сувсизликдан қақраб ётибди. Ғўзалар нимжон, уларни бегона ўтлар босиб кетган. У қанча ҳосил берарди. Бечора деҳқон ер, сувдан фойдаланганлиги, ариқ қазилгани учун ҳосил солиғи тўлаши керак. Солиқлар кўп, санаб, санағига етиб бўлмайди. Етмиш тўртта солиқ бор! Авом халқ кафан гадо бўлди! Ҳатто мўрисидан тутун чиқса ҳам солиқ тўлайди. Булар етмагандек, ўғрилиқ солиғи ҳам бор. Қим кимни талаяпти... Ҳар йили хонга совға юбор, бек, бой, мулла, қози, эшонга солиқ тўла. Исфандиёр даврида қандай бўлса, Саид Абдуллахон даврида ҳам аҳвол шу. Хонлар ўзгараверди, лекин солиқлар аввалгича қолаверди. Мабодо қаршилик кўрсатсанг, ёки ғинг десанг, тириклайин минорадан ташлашади, қозиққа ўтқазишади. Аммо бу ҳам текин эмас, жазоланганнинг ота-онаси қариндош-уруғлари жаллодга хизмат ҳақи тўлаши керак.

Мирзани олинг. Уни қопқонга илинтириб, сиқиб сувини олишди. Учта қўйи бор эди, уни ҳам қарзига тўлади. Ун йилдан бери қўллари қадоқ бўлиб, бойнинг меҳнатини қилса-да, қарзидан қутулолмайди.

Қуёш терак бўйи кўтарилган эса-да, ҳали эрталабки аёз заҳри бор эди. Ёмғир шамоли эсарди. Эшак дам олсин, ўзим эса бир исий деб эшакдан тушди-да, яқтининг барини белбоғига қистириб, эшак билан ёнма-ён юрди.

Ҳар вақтдагидек сўқмоқда йўловчилар кўринмасди. У атайлаб катта йўлдан юрмай, сўқмоқдан юрди. Хоразм йўллари нотинч, Жунаид қароқчилари йўловчиларни куппа-кундузи талашарди. Шунинг учун қизи мени ҳам бирга олиб кетинг деб қанча ялиниб-ёлвормасин, уни уйда қолдирган эди. Уст-бошини ечиб олишса майли, чидаса бўлади, мабодо қизини тортиб олишса, бунга чидаб бўладими, унда кўра тириклайини гўрга киргани маъқул. Қизидан бошқа унинг кими бор...

Ҳозир у қишлоғига бориб хўжайинига учрашади-да, уйига югуради. Аммо бу шахдидан қайтди. Олдин уйга бораман, ўйлади ўзича Мирза.

Мирза пиёда юравериб чарчагач, яна эшакка минди. Оёғи билан жониворнинг биқинига ниқтаган эди, эшак йўрғалаб кетди. У уйига яқинлашган сари юраги

безовта бўлиб ҳаяжонланаверди. Қизини узоқ кўрмай соғинганидай юраги ҳовлиқарди.

Эшак лўкиллаб борарди.

У сўнгги муюлишга бурилганда отаси эккан ёнғоқ кўрниди. Саратоннинг жазирама кунларида ҳовлининг ярмисига дарахт соя солиб турарди. Ойгул дарахт соясида ўтириб, ёнғоқ чақишни яхши кўрарди. У дарча эшигини туртган эди, занжирланмаган экан, очилди. У пахса деворга қоқилган илгакка эшагини боғлади. Ойгулни чақирмоқчи бўлиб уйга қаради. Қаради-ю, қотиб қолди, эшик бузилган эди.

Унинг юраги орқасига тортиб кетди. Сакраб уйга кирди. Учоқда чойдиш ағдарилиб ётар, уккининг қаноти куйган...

Юрагини ҳовучлаб қўшнилариникига югурди. Ҳеч ким Ойгулнинг дарагини билмасди. Қизини кўриш иштиёқи гўё сўнгандек бўлди.

— Эй худо, қайси қилган гуноҳим учун менга азоб берасан! Сўнгги овунчоғимни ҳам тортиб олдингми!— Ҳасрат чекиб нола қилди у.

Югуриб кетаётганини ўзи ҳам сезмасди. Қўли олдинга, гўё ёш бола онаси ортидан илтижо-ла йиғлаб қолгандай узатилган. У Ойгулни ахтарарди, уни чақирарди: «Жон қизим, қаердасан? Қизим қаерда?...»

У тиззабўйи тупроқ йўл четига беҳол йиқилди. Бошидаги салла ўрнига ўраган қийиқча ечилиб, елкасига тушди. У жонсиздай узоқ ётди.

Ҳовлисидаги якка туп ёнғоқнинг қуринган барглари мунгли шитирларди.

3

Тиззасини қучоқлаб хона бурчагида ўтирган Ойгулнинг кўзидан шашқатор ёш оқарди. Уни нотаниш туркман овулига, ана шу хонага тонготарда олиб келишганда ҳушига келди. Бундан кўра ўлиб қолгани минг марта яхши эди.

Хонага бошига катта рўмолни бесўнақай ўраган, қарашлари хунук аёл кирди-да, амирона оҳангда деди:

— Ҳозирча рўзгор ишларига қарашиб турасан. Кейинчалик бизнинг улуғ зот эримизга учинчи хотин бўласан. Уқдингми? Табаррук Хўжа эшон сен билан ишратда бўлади.

Ҳали ўн икки ёшга ҳам тўлмаган Ойгул, ўзидан анча катта қизларнинг етти ухлаб, тушига ҳам кирмаган нарсаларга ақли етарди. Балоғатга етмасдан эрга теккан кўпгина ҳамқишлоқларининг тақдири унга аён эди. Ҳали қўғирчоқ ўйнаши керак бўлган ёшда улар она бўлишарди. Ойгулни ҳам эртами-кечми — барибир қалинга сотишади. Мусулмон қизининг тақдири шу-да! Умри бўйи қарздан боши чиқмаган отаси: «Қалин ол-сак, кейин...» деб рўйи рост айтарди.

Отаси ёдига тушди-ю, юраги эзилиб кетди: у фарзанди бедарак йўқолганига қандай чидайди? Ойгул эса бу ерда, «табаррук» хотинбозникида...

«Хоҳламайман, хоҳламайман!»

У лабини қаттиқ тишлади. Ҳеч ким унинг кўз ёшларига эътибор бермади.

«Куёв тўра» эса бу пайтда сочини олдириб, соқолини хинага бўяётган эди. Қизни ўғирлаб келган муридлари суқсурдек гўзал, ёш деб тинмай мақташарди. Хўжа гўзал қайлиғига ёқишга ҳаракат қиларди. У ялтироқ бошига оқ салла ўради, кўк шойи тўнани, юмшоқ туркман этигини кийди.

Ойгул чурқ этмай ўтирарди. Эрталаб олдига қўйиб кетилган нон ва майизга қўл ҳам теккизмади. Қафасга тушган қушдай томоғидан сув ҳам ўтмасди.

У хонага кирган кишига нам киприкларини кўтариб қараган эди, кўз қорачиғлари ёнгандай бўлди. Эшон бунга дарров сезди: кўзлари қоп-қора, киприклари қалдирғоч қанотидай ёйилган. Ерга қараб ўтиргани учунми, сочлари юзини тўсган. Сочлари ҳам қоп-қора, ўзига ярашган. Эшон қизга яқинлашиб сочларини силаб-сийпади. Ойгул унинг қўлига кўз қирини ташлаганини сезган эшон қимматбаҳо тошлар қадалган маржонни қиз олдига ташлади.

— Бу аёлларнинг кўкрагини безайдиган маржон. Қалай, ёқадими?

Унинг майин, ёқимли овозидан Ойгул ўзига келди. Агар ялинсам, у уйимга кетишимга рози бўлар, деб ўйлади. Эшоннинг оёғига йиқилиб-ялиниб ёлворди:

— Оға, мени хотинликка олманг!

Эшон оёғини тортди.

— Бу худонинг иродаси. Фақат оллоҳнинг ўзигина инсон тақдирини ўзгартира олади.

— Ахир биз ҳар хил авлодданмиз, мен ўзбекман, сиз эса...

— Бир-биримизнинг тилимизга тушунамиз. Иккови-
мизнинг ҳам динимиз бир. Худога минг қатла шукур,
биз мусулмонлармиз.

Ойгул яна бир нима демоқчи бўлар, аммо айтмоқ-
чи бўлган сўзни топа олмасди. Эшон худони пеш қилиб,
унинг умидларини пучга чиқарди. Қиз кўз қири билан
унга қаради. Ажин босган юзни, бойўғли кўзларига ўх-
шаш кўзларда заҳарханда кулгини кўрди. Эшон Ой-
гулдан кўзини узмасди. Бир оздан сўнг у соқолини си-
лаб, жиддий деди:

— Яқинда рўза бошланади. Худо хоҳласа, рўзадан
кейин менинг хотиним бўласан.

Эшон шундай деб чиқиб кетди. Ойгул бошига қан-
дай шўри савдо тушганини тушунди. Унинг тўйиб-тўйиб
йиғлагиси келар, лекин йиғлашга ҳам мадори қолма-
ган эди.

У қочмоқчи бўлар, аммо бунинг иложи йўқ эди.
Қўрғонда қулоғи кесилган қопогон итлар юрарди. Дар-
воза оғир, уни қимирлата олмайди. Ҳовлини ўраб олган
пахса девор бўйига икки баравар келади. Шундай
қалъадан қочиб бўлармиди? Қочганда ҳам узоққа бо-
ролмайди. Тутиб олишади, тирик қўйишмайди, раҳм
қилишса, ўлгидай калтаклаб яна шу ерга олиб кели-
шади...

Унинг кўзлари юмила бошлади. Чарчади. Қорнида
ҳеч воқа йўқ — кечадан бери туз тотгани йўқ.

Олдида турган майиз иштаҳа қўзғатарди. У турди-
турди-да, билинмайдиган қилиб майиздан озгина олиб,
оғзига солди, тез-тез чайнаб ютди.

Хонага яна ўша бесўнақай аёл кирди. У Эшоннинг
катта хотини бўлиб, пардоз-андози ўзига ҳеч ярашма-
ган эди. У майиз солинган идишни зарда билан қўлига
олди-да:

— Ейишни билган одам, хизмат қилишни ҳам били-
ши керак...— деди.

У қиз бир нима дермикан деб кутиб турди. Бироқ
Ойгулдан садо чиқмади. Шунда у қандайдир қора ту-
гунни Ойгулга ирғитди.

— Беномус, юзингни бекит.

Тугун юмшоқ эди. Бу — тутқунлик, итоатгўйлик тим-
соли паранжи эди.

— Ковуш киймай ҳовлига чиқмайсан. Қуръон тур-
ган уйга ялангоёқ кирмайсан. Эркакларга кўринмай-
сан. Уқдингми, беномус.

Сув келтирган хору зор, кўза синдирган азиз, дегапларидек, бу хонадонда Ойгулнинг ҳеч қандай қадрқиммати йўқ эди.

Эшоннинг катта хотини ман деб, гердайнб юрадиган Маъмуранинг қиладиган иши овқат пишириш эди холос. Унинг кундоши Жерен эса гилам тўқирди, бўш қолса, қошига ўсма қўярди. Бошқа ҳамма ишни ҳали суяги қотмаган, норасида Ойгул бажарарди. У уй супурар, чой қўяр, идиш-товоқ ювар, намаг қоқар, молхона тозалар, саксовул таширди. У эртадан кечгача тиним билмасди. Тунда эса хира чироқда чарх йигирарди.

— Гилам тўқишни билганинда...— мазах қилиб куларди Жерен. Бу гапга Ойгул кулмасди. Унинг кўзлари катталарникидек ғамгин.

Чўри «келин»да тинчлик йўқ. Айниқса катта кундоши унинг елкасига миниб олган. У Ойгулнинг ташлаган ҳар бир қадамини кузатиб юарди. Қўли сал ишдан бўшаса, бўлди, минг хил таъна-дашном эшитарди.

— Тағин бўш ўтирибсанми? Ишла!

— Ишимни қилиб бўлдим...

— Дангаса, сен ҳали гап қайтарадиган бўлдингми?..

Эрта тонгдан хуфтонгача шу аҳвол. Нафас ростлашга ҳам қўйишмайди. Кафтнда уйида қўйган хинадан ном-нишон ҳам қолмади. Хина ўрни қадоқ бўлиб, қўллари ёрилди, бу қўллар қиз боланинг қўлига асло ўхшамасди. Ойгул дағаллашган панжаларига қараркан, юраги орқага тортиб кетарди. Додини кимга айтсин? Қаёққа кетсин, кимга бош урсин бечора қиз?

— Хой, калава тугади!— бақирди Жерен.

Ойгул калава олиб келиб берди-да, чиғирик ёнига ўтирди. У дутор торндай таранг тортилган ипларга маъюс боқди...

Жерен ипин ипга тез улаб, чигалини қайчи билан кесди. Чала тўқилган гиламда чиройли гуллар ҳосил бўлаётганди.

— Яхши тўқувчи — сеҳргар рассомнинг худди ўзи, мен ҳам сеҳргар бўлишни истайман,— мақтанарди унга Жерен.— Бу қийин иш. Бир метр гилам тўқиш учун икки юз эллик мингга яқин тугун тугиш керак...

Ойгул жим ўтириб, унинг ишини кузатарди.

— Хой, нега ўтирибсан, бугун байрам эмас-ку!— ба-

қирди доимо нолиб юрадиган Маъмура.— Сув об кел, кейин қўйларга қара.

Қилаётган ишига қизчанинг ҳавас билан қараётганидан гердайиб ўтирган Жерен кесатди:

— Маъмура, сени ҳатто қўйлар ҳам ёқтирмай қолибди-да?..

Маъмура эна жаҳл билан ўрнидан турди. Бунга ўхшаш бақириб-чақириншлар уёқда турсин, гоҳида соч юлишлар ҳам бўлиб турарди.

Икки кундош бир-бирларига ёвқараш қилиб, тупуришди.

— У-ўл қари тошбақа! Эри қўйнига кирмаса, биз айбдорми?..

Жанжалсиз ўтган кун кам эди. Икки кундош бир-бирига тишини қайраб, арзимаган нарсага жанжал қилишарди, ҳар қайсиси эрим менинг ёнимни олади, деб ўйларди.

Хўжа шундай вақтларда қуръонни варақлаб ўтираверарди. Қўпинча эшон уйда бўлмас, баъзан намоз ўқигани чиқиб кетар, гоҳида ҳамтовоқлари билан Қорақумдаги таниш бойларникига бир неча кунга кетиб қоларди.

Бир куни у қимматбаҳо совға олиб келди. Отдан тушиб, эгардан хуржунни олди. Уйга кириб, катта гиламни очди. Кейин кўзлари чақнаб турган хотинлари олдида хуржундан тугунча олиб:

— Бу аждодимиз ҳомийси Дурди Қиличдан сизларга тортиқ. У Жунаидхон билан худо йўлига сидқидилдан хизмат қилиб юрибди,— деди.

Ҳаммадан олдин Жерен тугунни очди-да, матони ўзига ўлчай бошлади.

Отда узоқ юриб чарчаган Хўжа намозини ўқиб, дам олгани чўзилди. Хотинлари эса бир-бирини турткилаб эринг буйруғига биноан кечқурунга мазалироқ таом тайёрлашга уннашди.

Ошхонадан пиёздоғи ва гўшт ҳиди анқирди.

Қоронғи туша бошлади.

Чўғдек гиламлар билан безатилган катта хонада шам ёнди. Хона деворларида қуръондан кўчирилган ёзувлар. Ёзувлардан бирида хотинлар ўзларининг бор гўзаллик ва ифбатларини фақат эрларига кўрсатишлари мумкинлиги битилган эди. Эшон ёзуви бор деворга тақаб солинган кўрпача устида мудрарди.

Хўжа аста, салмоқланиб гапирарди. У кўзини очиб,

сопол идишдаги қимиздан икки пиёла симирди. Кейин Маъмура билан Жеренга узатди. Ойгулни ҳам ичишга мажбур қилди. Қимиз қизнинг бошини айлантира бошлади. Эшон унга яна бир пиёла қимиз узатди. Ойгул бундан кейин асло ичмасликка аҳд қилди.

Эшоннинг хотинлари чулдурай бошлашди. Дастурхонда қовурдоқ, иссиқ нон, бўлинган анорлар... Сопол идишдаги қимиз ҳам тугади. Кўча қоп-қоронғи.

Ҳамма нарса шарият қонуни бўйича борарди. Кундузи шариятга қаттиқ амал қилинса ҳам, кечаси еб-ичиш мумкин. Қорин тўйгандан сўнг, бир оз кўнгил-хушлик қилиш гуноҳ эмас.

Эрининг имоси билан Маъмура дастурхонни йиғиш-тирди-да, қўлига чилдирма олди.

Эшоннинг оёқ томонида ўтирган Жерен қошларини чимириб ўрнидан турди, кийимларини еча бошлади. Унинг эғнида лозими ва кўкрагини сириб турган энли матодан бўлак ҳеч нарса қолмади. У чилдирма оҳангига мос елка қоқиб, муқом қилиб ўйинга туша бошлади.

Эшоннинг оғзи сал очилди. Бойўғли кўзларига ўхшаш кўзларни еб юборгудай қилиб ўйнаётган хотинига тикилар, бурнини ковларди. Жерен ноз-карашма қиларди.

Эрталабдан бери тиним билмай ишлаб чарчаган, бунинг устига ичилган бир пиёла қимиз Ойгулни ланж қилди. У ярим уйқу аралаш эшоннинг титраган овозини эшитди:

— О, кўнглим ови, либосингни еч, баданингдан бир роҳатланай.

Ойгул даҳшатдан қотиб қолди.

Хонада фақат биргина шам ёнарди. Жерен кўкрагидаги матони, сўнг кийимини ечиб, яланғоч ҳолда ноз-карашма билан ўйнай бошлади.

Ойгул уялганидан ер ёрилса, ерга киргудек бўлди. Яноқлари лов-лов ёнар, нима қилишини билмасди. Катта кундош чилдирма чертаркан, ўйинчига суқ билан қарарди.

Жерен ўйиндан бир дақиқа тўхтади. Юзидан шашқатор тер оқар, ҳансираб нафас оларди. У тиз чўкиб, мешдаги чалопдан симирди.

Жереннинг ҳар бир муқоми эшонга ёғдай ёқарди. Эшон ўзини тўхтатолмади, хотинининг баданини силаркан, Ойгулга муғамбирона кўз ташлади. У тўртта хотин олишга рухсат берган парвардигордан хурсанд эди.

Эшоннинг хотини тўртта бўлади-ю, нега энди у худонинг марҳаматидан баҳраманд бўлмас экан!!

Жерен бир оз нафасини ростлаб олгач, яна ўйинга тушди. Тақинчоқларининг жаранги хонани тутди.

Чилдирма ҳамон така-тум...

Хира ёруғда раққосанинг сояси сузарди...

Томирларда қон қайнаган...

...Тун яримдан ошди. Шамнинг кўзи жонсарак бўлиб милтиллайди. Қизнинг келажак мудҳиш ҳаётини яшириб турган парда этагини кўтараётган базми жамшид авжга чиққан эди.

5

Мирза хувиллаб қолган уйда ўзини қўярга жой тополмасди. Ҳаётнинг унга қизиғи қолмагандай, юраги сиқиларди. Қўрқинчли ўйлардан қутулишга қурби етмасди.

У ўз уйида худди меҳмонга ўхшар, бекорчиликдан юраги тарс ёрилгудай бўларди. Бўш қолди дегунча, чойхонага югурарди. Чойхонадан у ҳаммадан кейин кетар, гоҳида ётиб қолар, одамлар орасида ўзини анча енгил ҳис этарди.

Бу йўл устидаги чойхонадан одам аримасди. Бу ерда у олди-қочди гапларни кўп эшитарди.

— Жунаид воҳани талабди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар қиляпти. Бойларга тегмай, камбағалларни қўйдай бўғизлаяпган эмиш.

— Кўплар бола-чақаси билан Амударё томонга Петроалександровскка кетяпган эмиш. У ерда руслар кўп. Жунаидхон руслардан қўрқади...

— У Петроалександровскни олмоқчи бўлиб ўн минг отлиғи билан ҳужум қилипти.

— Олиб бўпти. Ҳа, ололмайди. Қўли калталиқ қилади.

— Баттар бўлсин. Айтишларига қараганда, у ерга тезда руслар, большевойлар етиб келишармиш. Улар Жунаидхонни йўқотишда хиваликларга ёрдам берармиш.

— Хива хонининг малайларини ҳам. Улар Жунаидхоннинг ҳамтовоқлари.

— Кўп нарсага ақли етадиган халқ.

— Яна шундай гаплар борки...

Чойхонада гоҳо очиқчасига, гоҳо пичирлаб айтилган ана шундай гап-сўзлар бўлиб ўтарди.

— Агар гапларимиз хоннинг қулоғига етса борми, ҳаммамизни... Арзимаган гуноҳ учун хоннинг буйруғи билан бир неча кишилар чавоқланди, кўпларнинг кўзлари ўйилди, устидан қайноқ сув қуйилди...

— Ҳозир орамизда хоннинг айғоқчиси йўқ.

— Аммо, Жунаиднинг айғоқчилари кўп!

Шу гапни айтган киши чойхонада бир четда ўтирган қора соқолли кишига кўз тикди. У ҳеч нарсага парво қилмай, қўлига дутор олиб, аста черта бошлади.

Қўшиқ янгради.

Бу Шарқнинг буюк сиймолари Навоий ва Маҳтумқули, Жомий ва Ҳофиз, Умар Хайём куйлаган нозик, муаттар гул ҳақидаги қўшиқ эди. Бироқ, нотинч замонда бахт ҳақида гапириб ҳам бўлмайди. Гул очилиб, қуёшга юз тутди, лекин унинг ўрнига тутун сарғайтган чироқни кўрди-ю, сўла бошлади.

Хонанда дуторни ерга қўйиб, деди:

— Менинг ёш, хушрўйгина Розахон деган синглим бор эди. Уни отлиқлар олиб кетди.

— Бунинг қизини ҳам, — чойхоначи кўз қири билан Мирзага ишора қилди.

Музлаган шох гўё исинмоқчи бўлгандек тебраниб, ойнага так-так урилиб зорланаётгандек эди.

Мирза юрак ҳовучлаб ўтираркан вақтнинг ўтиши нақадар қийинлигини сизди. Хўш, нега у қўл қовуштириб ўтирибди, нега бирор чора изламаяпти?

Унинг кўзларига қон қуйилди. Пичоқ солгани маҳкам сиқди, тишлари ғижирлади.

— Худо шоҳид, шу бевақт тушган соқолимдаги оқлар ҳаққи, мен қизимни топаман!

Чой ичиб ўтирган чол бўшамаган пиёлани қўйди-да, унинг гапини маъқуллагандай бош қимирлатди:

— Ўтирган бўйра, юрган дарё, дейдилар. Аммо... сени қарзларинг оёғингга кишан солиб турганини биламан. Ҳаммамиз бўйшимизгача қарзга ботганмиз.

Мирзанинг нафаси бўғилди. Пичоқдан қўлини олди. Шунда гапга гул ҳақида қўшиқ айтган киши аралашди:

— Россияда ҳам, Туркистонда ҳам большевиклар камбағалларни қарздан озод этган. Энди халқ ўзига ўзи хўжайини.

Бу гаплар билан у ўтирганлар қалбига чироқ ёққандай бўлди. Чойхонадагилар бир-бирига гап бермай қўйди. Фақат, ўз ёғига ўзи қовурилган Мирза жим эди.

У қишлоқнинг ярим одами қарздор бўлган бой олдига қандай боришини ўйларди.

Мирза бойни кўндиришга ҳаракат қилмоқчи, қарзи эвазига бор нарсасини бериб, қутулмоқчи бўлди. Агар бой рози бўлмаса, у ҳар нарсага тайёр — жаҳли чиққанда Мирзани тўхтатиб бўлмасди.

Қора соқолли нотаниш одам ҳамон большевиклар ҳақида гапирарди.

— Мен яқинда Петроалександровскда улар билан танишдим. Улар худди сизлардек камбағаллар томонида. Бойларга қарши. Биласизми, большевикларнинг бошлиғи, узоқдаги Москов деган шаҳарда турадиган Ленин нима деган! «Биз хиваликлар Хива хони қўл остида бўлишини асло истамаймиз». Энди янги давр бошланди. Қозоқлар, ўзбеклар, қорақалпоқлар, Хивадан қочиб кетганлар ихтиёрий равишда бирлашганлар. Улар Хивага келишга тайёрланмоқдалар. Очлик ва зўравонликнинг куни тугаяпти.

— Қийин, Жунаид ўтакетган қув, қолаверса кучли,— деди чойхона бурчагида ўтирганлардан бири.

— Хиваликлар ёлғиз эмас,— қатъий деди қора соқолли киши. Уларнинг илтимосига биноан большевиклар Петроалександровскдан Ленинга хат йўллашди. Мана, ўша хатнинг нусхаси, ўқишларингиз мумкин.

Ғижимланган варақ тезда қўлдан қўлга ўтди. Ўтирганларнинг ҳар бири қоғозга синчиклаб қарар ва ёнидагига узатарди. Навбат Мирзага келганди, у варақни узоқ ушлаб турмай, эгасига қайтарди.

— Бу ердагиларнинг саводи йўқ, ака. Ўзингиз ўқиб беринг.

Хат қисқа, аммо керакли гаплар ёзилган эди.

«Хива аҳолиси Жунаидхон босқинчиларидан беизган. Шунинг учун аҳоли қизил аскарларнинг келишини, Хиванинг озод этилишини сабрсизлик билан кутмоқда. Хива халқи эзилганларни озод этаётган Қизил Армияга биродарлик саломини йўллайди ва озод Совет Россиясига қўшилишни хоҳлайди».

Чойхонада яна ола-говур кўтарилди. Нотаниш одам олиб келган хат ва у айтган янгиликлар деҳқонлар кўнглини кўтарди, уларда яхши умид уйғотди. Мирзага эса куч ва қатъийлик бахш этди. У бойга қарзларини меҳнат қилиб аллақачон узганлигини, энди озод эканлигини очиқ айтишга аҳд қилди.

Мирзанинг йўлига энди ҳеч ким, ҳеч нарса тўғаноқ бўлмайди. У бутун Хоразмни айланиб қизини излайди. Тўрт томони қибла. Оч-яланғоч қолса ҳам қизини топади. Қизи ҳам уни орзиқиб кутаётган бўлса керак. Қарвон бир манзилга интилса, у қайси йўлдан юрмасин, албатта учрашади.

Бу оқшом Мирзанинг кўнгли бир оз таскин топди. У уйига олам-жаҳон умид билан қайтди.

6

Рўза тугаган кунидек табаррук Хўжа анча вақтдан буён кутиб юрган ниятини амалга оширмакчи бўлди. Хуфтон намозини ўқиб бўлгач, Жеренни ёнига чақирди. Бармоқларида тасбеҳ ўғираркан, кўзлари муғамбирона боқарди.

— Худонинг инояти билан мен бугун кенжа кундошинг билан бўламан. Бор, уни тайёрла...

Жерен кетди. У эшоннинг ниятини тушунган эди. Бундай ишларни ёқтирмаса-да, эрининг амрини бажаришга мажбур эди.

Бу дунёда ҳақиқат йўқ. Бировлар хотин ололмай ёлғиз ҳаёт кечиряпти, баъзилар хотин устига хотин оляпти. Севги нималигини улар тасаввур эта олишмаса-да, уйланаверишади. Эшон севги изҳор қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. Бу унга шарт эмас! Янги хотини уники, жонли ўйинчоғи. Жерен ўйинчоқни ҳозир кўндирияпти. У пихини ёрган аёл, бундай ишларни қойилмақом қилади.

Ҳақиқатан ҳам Жерен бу ишга устаси фаранг эди.

У кичкина хонага иситиш учун саксовул ёқилган темир тоғора олиб кирди-да, Ойгулни чақирди!

— Ечин!

— Нега,— уялиб кетди Ойгул. У қўрқув аралаш хонага разм солди. Ҳаммаёқда гилам, парқу ёстиқлар қўйилган эди.

— Мен сени ҳамма гуноҳларингни юваман. Сен эса ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиб яшайсан.

— Менинг қандай гуноҳим бор?

— Э, галварс, ёшлик ўтади кетади, унинг гаштини суриб қол...

Ойгул нима қилишини билмай, қотиб қолди. Унинг ҳозирги аҳволини кўрган Жерен уст-бошларини ўзи еча бошлади. Қиз эса қўли билан қаерини бекитишини билмай, уятдан қизариб кетган эди.

— Уяламан...

— Энди уятнинг ҳам лаззати борлигини билиб олсан,— муғамбирона жилмайди Жерен.

У Ойгулнинг калта сочларини ечиб таради, ювди. Қиз жуда гўзал эди. Жерен унинг тимқора чиройли кўзларини кўриб, ҳуснига лол бўлди.

— Ҳм, хўжайиннинг дидига моссан...

— Бу кунимдан кўра ўлганим минг марта яхши эди!— йиғлади Ойгул.

Ҳаётдан кўз юмиш — номусдан қутулишнинг бирдан-бир йўли шу эди.

Жерен унга далда бериш ўрнига, бақирди:

— Чиндан ҳам молдан фарқинг йўқ экан! Ўла-ўлгунча муҳаббат оғушида ҳузур қилганинг яхшимасми?!

Жерен қизни кўндириши шарт эди. Шунинг учун қўлидан келганича ҳаракат қилар, дам дўқ урар, дам юпатар эди.

— Мен ёшман, у эса қари чол. Уни кўргани кўзим йўқ.— Ойгул кўз ёшларини тиёлмасди.

— Бўлмаса, ўзинг тенги йигитни кут-да, қора кулбанга каналарга ем бўл,— ўшқирди Жерен.

У Ойгулга чалқанча ётишни буюрди-да, икки оёғи устига ўтириб олди. Қизнинг баданига қандайдир суюқлик суркай бошлади. Ойгулнинг ипакдек баданини қиз оғир нафас олгунча ишқалади. Шундан сўнг қизнинг ҳирси уйғонди деб ўйлаб, ўрнидан турди-да, эшикка имо қилди. Эшон худди шуни кутиб турган эди. У эшик тирқишидан хонада бўлаётган ҳамма нарсани кўриб турган эди.

У ҳарирдай қизни бағрига босиш ҳузур эканлигидан бетоқат эди. Эшон хонага кириши билан Жерен ғойиб бўлди. У гуноҳсиз қизга ёвуз кўзларини тикди.

Ойгул ҳушсиз қалтирарди. Қўрқувдан кўзлари жавдирар, ўзини қаёққа қўйишни билмасди. У бўрига рўбарў бўлган қуёндай қотиб қолганди.

Эшон ғалати жилмайиб, оғзини очганча елкасни қоқди. Яктаги ерга тушди. Унинг эғнида яктақдан бошқа кийим йўқ эди. У қиз томон қадам ташлади. Устарада қиртишлаб олинган калласи ялтирарди. Эшон қизга энгашиб, қўлларини қайирди... Ойгул қаттиқ уйқудан уйғонгандай ўзига келди. У кичик мушти билан чолнинг сержун юзига туширди-да, кўрпачани тортди. Кўрпача устида турган эшон мувозанатини йўқотиб, лаққа чўғ устига йиқилди. Оловга ўтириб қолган чол

чинқириб юборди. Унинг овозини эшитиб хотинлари ҳовлиқиб хонага киришди.

Жерен воқеага тушуниб эрини пуфлай бошлади, у ўзини кулгидан зўрға тутиб турарди. Шундай тажрибали тулки чол ҳолдан толган кичкина қизчани эплей олмаганига у ич-ичидан куларди.

Маъмура бўлса кўрпага ўралган қизни дўппослай кетди. У ҳар урганда қизни қарғарди.

— Сен ношукур экансан, гўштингни чиябўри егур!.. Ма, мана сенга! Ҳа, Бухоро ҳовузидаги қурт! Мана сенга, мана!..

Калтакланган, хўрланган Ойгулни эрталабгача совуқ, қоронғи хонага қулфлаб қўйишди. Унга битта кўйлак ирғитишди. Бу билан Ойгул қандай гуноҳ қилганини уқтиришмоқчи бўлишди.

Ахир у бир эркак кишига эмас, муқаддас эшонга тобе бўлмади-я! Бахти қаро! Энди ҳамма унга қарши эди: қуръон ҳам, урф-одат ҳам, расм-русум ҳам, худо ҳам... У хонликнинг энг обрўли ва бой эшонларидан бири бўлган Хўжага бўйсунмади. Ўзи ким? Бир қул қизи-я!..

Эшоннинг измига бўйсунмади, уни ўзидан итариб чўққа йиқитди, устига устак, хотинлари олдида обрўсини тўкди. Бунинг учун у ҳали жазосини тортади. Эшонга буюрмаган Ойгул ҳеч кимга насиб қилмайди.

Эшон қизни жазолаш учун худо билан маслаҳатлашмоқчи бўлиб қуръон очди. Тўртинчи сурадаги ўн тўққизинчи оятга кўзи тушди. «Бўйсунмаган аёлни эр ҳеч қандай мулоҳазасиз ўлдиришга ҳақли»,— дейилганди унда. Демак, олло таоло энг юқори жазони лозим кўради.

— Худо амрича бўлсин!

— Шундай бўлсин,— дейишди эрталаб чақирилган эшоннинг мухлислари, оқсоқоллар.

Чўпон отаридаги қўйлардан қайси бирини сўйишни хоҳлаганидай, эр ҳам хотини тақдирига ўз хоҳишича ёндашиши мумкин. Бу удум ота-боболардан қолган...

Хўжа қизга овул оқсоқолларининг қарорини айтди!

— Бугун қош қорайгунча сен ўласан!

Ойгул бу сўзнинг маъносига дарҳол тушунмади. Бурчақда қисилиб ўтирган қиз кечаси билан совқотганди. У ўлимга ишонмасди. Эшоннинг сўзлари хаёлдек туюларди унга.

— Ўз гуноҳингни ўз қонинг билан ювишинг мумкин...

Тирик инсон учун бу гапларни эшитиш нақадар оғир... Елкалари совуқдан қотиб қолганди.

— Қабрингни эркакларникидан тўрт энлик чуқур ковлашади. Чунки, аёл киши гўрда ҳам эркаклар билан бир қаторда бўлмаслиги лозим,— деди Эшон ваҳший кўзларини Ойгулга тикиб.

Қиз чолнинг шишган кўзларига тик қаради. Унинг боқишлари жаллодни эслатарди. Эшон Ойгулнинг боқишига дош беролмай, юзини тескари ўгирди. У асабий ер тепиниб, ташқарига чиқиб кетди.

Хона қоронғи ва совуқ эди. Бунинг устига ёлғизлик. Дийдаси тўлиб, юрагига игна санчилгандай бўлди. Мажолсиз икки букилган Ойгул оғир хўрсинди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.

7

Хоразм.

Сен асрлар оша бебаҳо ёдгорликларинг билан жаҳонни безаб келасан. Бу ёдгорликлар бепоён Қизилқум ва Қорақум саҳроларида ярқираб кўринади. Авлодлар сенинг номингни улуғлайди. Пахтаг, ширин-шакар узумларинг, пилланг сени шон-шарафга буркади. Қадимий тупроғингда ҳеч тинчлик йўқ. XVII асрда бу ерга келган рус савдогарлари: «Хоразмнинг нони ва пулидан қон ҳиди келади»,— деб ёзишган эди. «Хивадан нон сотиб олдик, ҳамма нарса қиммат, чунки бу ерда доимо уруш бўлади, бир-бирини талайди».

Булар Хоразм шаънини ерга урди. Кўплаб кўчманчи ўзбек, туркман, қозоқ ва қорақалпоқ уруғлари ҳокимиятни қўлга олиш, хон тахтини эгаллаш учун уруш қилди. Шунинг учун ҳам бу ер қашшоқ ва қарздор эди. Ҳатто шундай даврлар ҳам бўлганки, хонлиқнинг пойтахти Хивада қирққа яқин оила қолганди. Очарчилик кўпчиликни ўз домига тортган эди.

Очарчилик!

Камбагал деҳқон Мирза бу сўзнинг маъносини яхши билади. Очлик унинг қалбига қонли муҳр босган. У ҳам кўпчилик хоразмликларга ўшаб жўжабирдек жон эди. Лекин, болалар уни изтиробга, дард-алам ўтига қовуриб, бирин-кетин оламдан ўтишди. У эккан уруғи униб чиқмай, янги қабр қазирди. Охирги марта Мирза

Ўз қўли билан болаларнинг онасига қабр қазиди. Фақат очарчиликдан Ойгул билан ўзигина омон қолишди. Ҳозир эса ёлғиз қизи ҳам ёнида йўқ. Мирза танаси куйиб, қорайиб қолган саксовул илдизидай, ёлғиз қолди. Соч-соқоли кулдан ранг олган...

«Бераҳм махлуқлар сизларга бизнинг қонимиз, тўккан пешана теримиз каммиди, тагин тирик қизимизни ўғирлайсизлар!»

Зимистондан садо чиқмасди. Хоразмнинг тунлари сокин, сирли эди.

Хоразм!

Сен узоқ йиллар давомида қаҳр-ғазаб ва кина-адоватга макон бўлиб келдинг. Тўрт томондан очкўз душманлар нигоҳи сенда эди. Қўли гул меъморларинг қалб қўри билан бунёд этилган ажойиб кошоналар сени обод ва машҳур қилган бўлса, асрлар давомида яратилган бойликларинг хонлар ва беклар томонидан талон-тарож қилинди. Искандар Зулқарнайн, мўғул ва турклар, эронилар ва араблар... эҳҳе яна кимлар сенга ҳужум қилмади! Уткинчи Ибн Қутайба лашкарлари халқ бошига не-не кулфатларни солмади. У хоразмликларнинг тўрт минг авлодини қиличдан ўтказди, машҳур олиму алломаларингдан жудо қилди. Амир Темур лашкарлари кўҳна Урганчи ер билан яксон қилди. Қим зўравон бўлса, ўша сени ўтда куйдириб, қалбингни тилди, одамларнинг калла суягидан минора ясади.

Мирза туғилиб ўсган қишлоқ хонликнинг чекка жойи бўлишига қарамай, бу ернинг тошларидан ҳам бир вақтлар тўкилган қон ҳиди анқиб турарди.

Ҳа, хазон этилган инсон тақдири, таҳқирланган кишилар, хўрланганларнинг сон-саноғи йўқ. Агар ярим тунда ерга қулоқ тутсангиз, туёқлар садосини эшитасиз, дейилади халқ маталида.

Бемажол Хоразм ноласи бу!

Мана, бир неча йилдан бери хивалик туркманларнинг сардори Жунаидхон Хоразмни талайпти. У турган боғи эрам талаб келтирилган гилам-поёндозлар билан безатилган. Ёнида эса инсон калласидан ясалган тепалик бор. Бу каллаларнинг баъзилари соқол-мўйловли, кўпи деҳқонларники. Ҳатто ёш болаларнинг танасидан жудо этилган мурғак бошлари ҳам кўзга ташланади. Ёзда бадбўй таратган бу мурдалар ҳозир қотиб қолган, полизда узилмай қолиб кетган тарвузлардай ётибди.

Бу манзарани кўрганларни ваҳима босади. Жунаидхон эса ўлик бошларга мағрур боқади. У олиб келинган ҳар бир калла учун отлиқларига тортиқ беради.

У янги қонли ҳужумга тайёргарлик кўряпти. Босмачилар отряди большевиклар эгаллаган Туркистонга ҳужум қилишга тайёрланар эди. Чунки большевикларнинг таъсири Хоразмда ҳам борган сари кучайиб бормоқда эди. Жунаидхон ўз ниятини олдин ҳам синаб кўрганди, лекин омади келмади. (Петроалександровскка қилган ҳужуми муваффақиятсизликка учраган эди.) Бари бир у ўз ниятидан қайтмаган ҳали. У дастлаб Петроалександровскни олиб, сўнг Чоржўйга юриш қилмоқчи эди. Шундай қилмаса бўлмасди. Жунаидхоннинг шахсий режаси бу. Гумашталари — инглизлар ҳам шу фикрда эди. Инглизлар ўтган кузакда ўзларининг ишончли одамлари орқали унга уч минг милтиқ, пулемёт, ўқ-дори етказиб беришди. Ҳужумнинг муваффақиятли чиқиши учун Бухоро амири билан тил бириктириб, оқ офицерлардан фойдаланиш ниятлари ҳам бор эди. Ана шундагина дадил ҳужумга ўтишади, қизиллар калласидан тоғлар ясашади.

Ҳозирча эса бу тепа қутқу солиб тураверсин.

Мирза қонга беланган тепалик ёнидаги сўқмоқдан кетаркан, қони қотиб қолган жасадлардан узоқ кўз узолмади. Кўзлари жимирлашиб тинди, аъзойи бадани даҳшатдан жунжикиб кетди. У эшагига хала босиб, қароргоҳи томон кўз қирини ташлади.

«Инсонни қийнашдан лаззат оладиган ваҳшийларни қачон ва қандай она туғдийкин?!»

Орқадан қорни босиб келаётган оёқ товуши эшитилди. Кекса бир туркман арқонга боғланган семиз эчкини судраб келарди.

— Эй ҳурматли ота,—деди унга Мирза,—бу бахтсизлар кимлигини айта олмайсизми?—сўради Мирза калла суякларига имо қилиб.

Туркман чол тўхтади.

— Нима, кўрмисан?

— Йўқ, ҳаммаси эркакларники-ку, демоқчиман.

— Ҳа, аёлларни кўчманчиларга қарз эвазига бериб юборишади...

— Қанақа кўчманчилар?—сўради Мирза.

— Бун хондан сўра,—жаҳли чиқди туркманнинг. У бошқа гапирмай эчкисини судраб кетди.

Мирза қаёққа боришини билмай турганда эшаги

ҳанграб юборди. Эшак ҳанграса, ўликни ҳам чўчитиб юборадн. Аввалига у бошини кўтариб апшурмоқчи бўлди, сўнг кучанди, қулоқлари кўтарилиб, ҳанграб юборди. Шундай ҳанградики, чор атрофдан акс садо қайтди. Шу заҳотиёқ хон дарвозаси очилиб, қуроллаган қоровул чиқди.

— Ҳа, сассиқ қул, ҳурматли хонимизни безовта қилишга қандай журъат этдинг?

— Мен эмас, ҳазратим, эшак. (Ҳазратим эшон дегандай эшитилди унга.)— У оч, бедангизнинг исини олганга ўхшайди.

— Мана сенга беда!— деб қоровул эшакнинг тумшугига тепди, кейин милтиқнинг қўндоғи билан Мирзани урди. Мирзанинг йиқилишига сал қолди. У йўл-йўлакай қўндоқ теккан жойини ушлаб кетди. Яхшиямки чопони бор, бўлмаса қовурғасидан ажраллиши ҳеч гап эмасди. У айби нимада эканлигини билмай ҳайрон. Эшаги ҳанграганими? Эшак эшак-да, унинг оғзини юмиб бўладими?

Мирза анча юргандан сўнг, нафасини ростлаш учун тўхтади. Эшагининг тумшугига қаради, тишлари орасидан тирқираб қон оқарди.

— Бечора!

У орқасига ўгирилиб, хон дарвозасига қаради. Узоқдан танасиз бошлар оқариб кўринарди. У алам-ла уҳ тортиб, чуқур хўрсинди.

«Бечора, нақадар ночорсан, Хоразм!»

8

Бир минг тўққиз юз йигирманчи йилнинг январи. Ҳаво совуқ, қиш шамоли ер бетини қоплаган қорларни чирпирак қилиб ўйнарди. Бўрон кўз очгани қўймасди. Теварак-атрофни илгаш қийин. Олдинда, қаерлардадир Жунаидхон каллакесарлари изғиб юришарди. Уч кечакундуздан бери қизил аскарлар уларни қувиб бормоқда.

— Совуқ роса зўрайди-да!

— Қани энди бир пиёла иссиққина чой бўлганда, сал исирмидик.

Босмачиларга қарши ҳарбий юриш ўн тўққизинчи йилнинг охирларида бошланган эди. Очлик, қашшоқлик ва хўрликлар жонига теккан шаҳар ва қишлоқ йўқсиллари хонликка қарши қўзғалган эди. Ноябрь ойида

Петроалександровскдан Тошкентга телеграф орқали хабар келди. «Хивада революция бошланди. Туркман камбағалларининг бир қисми ўзбеклар билан Жунаидхонга қарши қўзғолон кўтардилар. Урганчдан Хўжайлигача бўлган районда қаттиқ жанглар боряпти. Қўзғолончиларнинг вакиллари Петроалександровскка келиб, қуrolли ёрдам беришни сўрадилар». Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг Турккомиссияси қўзғолончиларга қуrolли ёрдам беришга рухсат этди. Бир ярим минг милтиқ ва қиличга эга бўлган Амударё армия группаси зудлик билан тузилди. Группага Николай Михайлович Шчербаков бошлиқ этиб тайинланди. Юриш бошланиши олдиндан у қўмондонлик номидан аскарларга мурожаат қилди: «Совет Россияси ҳокимияти учун халқларнинг миллатидан қатъи назар орзу-нияти қимматлидир,— дейиларди мурожаатда,— шунинг учун ҳам Хива халқининг илтимоси эътиборга олинди, чет эл буржуазияси агенти рус оқгвардиячиларининг иттифоқчиси Жунаидхонни тугатиш учун курашда унга ёрдам бериш зарур деб ҳисоблайди...»

Ингирма учинчи декабрда қизил армия қисмлари (жанубий отряд) ва хивалик қочоқларнинг кўнгиллилари қўзғолон кўтарганларга ёрдам қўлини чўзди. Улар Хива хонлиги чегараси — Амударёдан кечиб ўтиб, душманнинг сон жиҳатидан устун бўлган аскарлари қаршилигини енгиб, воҳа ичкарасига қараб шиддатли ҳужумни кучайтириб юбордилар.

Шу пайтнинг ўзида Шимолий отряд бир неча кун ичида чимбойлик оқ қозоқлар билан қорақалноқ бойлари навкарларини тор-мор қилиб, Амударёдан ўтди ва хонлик музофотида Хўжайли яқинида мустаҳкам ўрнашиб олди. Январь ойининг ўрталарида Янги Урганч, Хўжайли, Аминқалъа, Порсу, Иляли, Тошовуз қизиллар томонидан эгалланди.

Маҳаллий аҳоли ўз халоскорларига яқиндан ёрдам берарди, юзлаб халқ кўнгиллилари қизиллар томонга ўтган эди. Эл қаҳрига учраган хонлик емирила бошланди. Аммо, ҳали қонли жанглар давом этмоқда эди. Ҳали Хоразм осмонида калхатлар учиб юрар, Жунаидхоннинг оч бўрилари гоҳида сочилиб кетар, баъзан яна бир жойга тўпланарди. Талашлар, ўлдиришлар яна бошланарди.

Эскадрон оғир йўлни босиб ўтмоқда. Отлиқлар узоқ йўл юриб чарчаган. Майда-майда тўдалар билан жанг-

лар, иссиқ овқатсиз ўтган кунлар отряднинг тинкасини қуришиб, мудҳиш из қолдирганди. Аскарлар ҳам, отлар ҳам жуда ҳолдан тойган. Оғажон эшоннинг йирик қўшинлари бепоён чўлга қочган эди. Жунаидхоннинг энг яқин маслакдоши бўлган эшон қўлга олиниши керак.

Қор деярли тинган. Саҳрони оппоқ қор босиб ётар, булут тарқалиб, атроф анча ёришган эди. Тепаликдан қоровул тушиб келди:

— Уртоқ командир, овул яқинида қандайдир сирли тўда кўриняпти,— деди у ён томонни қўли билан кўрсатиб.

Қизил аскарлар команда берилгандай ўринларидан туриб, жангга шай бўлиб турдилар. Қиличлар қорда ялтирарди.

Иигирма яшар эскадрон командири Миркомил Миршаропов шошилганча тепаликка кўтарилди-да, бинокль билан овулга қаради. Қўрғон ва кичик уйлар атрофида қандайдир қора шарпалар изғиб юрар, бошларида катта қалпоқ бўлиб, қўллари ҳавода ўйнардди. Миршаропов босиқ оҳангда деди:

— Улар босмачилар эмас. Босмачиларга ўхшамайди.

Разведка учун орқаларидан уч отлиқ юборишди. Улар қор босган дала бўйлаб от чоптириб боришарди.

— Тезроқ бўлинглар, тезроқ, акс ҳолда ҳалок бўлиши мумкин!

Хўжа эшон музлаган катта тошни даст кўтариб, ўлжасини урмоқчи бўлди. Югурдаклари барзанги йигитлар бўлса-да, раҳмлари келарди шекилли, ачиниб уришмасди. Эшоннинг ўзи аламини олмоқчи эди. Тош зарбидан бечора қиз қаттиқ чинқирди-да, ҳушидан кетди, кўзлари сузилди. Эшон эрлик ғурурини оёқ ости қилган бадном қиздан ўч олмоқда! Эшон қўлидаги тош ўткир қиррали эди, ёноғига тегса, бўлди...

Бу вақт тўсатдан будёновка кийган, қизил юлдузчали отлиқлар кўринди, бундан эшон ва унинг ҳомийлари қўрқиб кетди. Эшоннинг қўллари шалвираб, тош ерга тушди.

Йиғилганлар отлиқларга йўл беришди. Ана шунда қизил аскарлар оёқ яланг, узун туркман кўйлаги кийган ёшгина қизчанинг юз тубан ерда ётганини кўришди. Икки отлиқ милтиқни шайлаб турди, учинчи отлиқ

аскар эса қиличини йўл-йўлакай қинидан суғуриб, қизга томон чопди. Эшон қотиб қолди, ҳомийлари эса тум-тарақай қочишди. Қизил аскар қиличи билан қизнинг қўл-оёғига боғланган ипни кесди. Қизча алаҳларди.

— Ҳой қотиллар, каллаларингни таналарингдан жудо қилса савоб бўларди,— деди отлиқларнинг каттаси.

Ёшгина разведкачи қизил аскар қизчани авайлаб кўтарди. У жонсиздай, лабларидан қон оқарди.

— Тезда эскадронга, даволаш отрядига олиб бор,— буюрди разведкачилар командири, кейин бошқа шеригига ўгирилиб буюрди:— Ҳасан, сен отдан тушиб Ҳусанга ёрдамлаш. Айт буларга, иссиқроқ кийим-бош беришин.

Ҳасан отдан сакраб тушди-да, баланд овоз билан кийим беришларини сўради. Бир дақиқа сукутдан сўнг, ориқ чол ўртага чиқиб, қўрқа-писа эшонга қаради, эгнидаги чопонини ечиб берди. Чопон қирқ ямоқ эди. У устидаги сўнгги кийимини берган эди. Ҳасан чолнинг қўлини аста нари сурди-да, эшонга хўмрайиб қаради. Унинг эгнида икки айиққа ёпса бўладиган катта пўстин бор эди. У эшон олдига бориб қатъий буюрди:

— Еч!

Эшоннинг жон-пони чиқиб кетди:

— Сен мусулмон бўла туриб, кофирларга хизмат қилиясанми? Оллоҳ жазангни берсин...

Ҳасан унинг сўзини бўлди:

— Ўзинг ечасанми, ёки ёрдамлашиб юборайликми?

Разведкачилар бошлиғи Ермолай Шварц от устида ўзини тутиб туролмади:

— У билан ади-бади айтишиб ўтирасанми? Қизча нобуд бўлиши мумкин.

— Хўп бўлади, Ермулла ака, ҳозир. Ана ўзи ҳам ечяпти.

Ҳасан эшон қўлидаги пўстинни зарда билан олди-да, танаси совий бошлаган қизчани ўради. Разведкачилар қизни олиб, эскадронга жўнашди.

9

Рангсиз, чап қовоғидан оқаётган қон қизчанинг лаблари, сочларига ёпишган. Қовоқлари жонсиздай юмуқ.

— Ё худо, ким уни бунчалик хўрлади.

— Туркманлар тош билан уришаётган экан. Сал кечиксак, ўлдириб қўйишарди.

— Ваҳшийлик-ку, бу!

— Уни тезроқ ҳушига келтириш керак, ўртоқ ҳамшира.

— Ҳозир, Панка билан иложини қиламиз.

Эскадрондагилар Паня Дерзовани эркалаб оддийгина қилиб Панка дерди. Панка сумкасини очиб, нашатир спиртга ҳўлланган пахта билан қизчанинг ёноқларини арта бошлади, кейин спирт ҳидлатди. Бир оздан сўнг қизча зўр-базўр кўзини очди-да, оғриққа чи-долмай яна юмди.

Ҳарбий ҳамшира перекис водород, йод ва бошқа керакли нарсаларни тайёрлади. У эҳтиёткорлик билан қизчанинг яраларини ювиб боғлай бошлади.

— Миркомил ака, энди унга иссиқ жой керак. Яхши парвариш ва тинч ётиши лозим.

Миршаропов тушунарли дегандек бош қимирлатди-ю, бир нима дейишга боши қотди. Атроф бепоён саҳро, қиш шамоли даҳшат билан увилларди. Шундай даштда иссиқ ва тинч жойни қаердан топади?

Қизчани пўстинга ўраб, зўрға туяга ўтқизишди.

Взвод кетидан взвод эргашиб йўлга тушди. Энг яқин қишлоққа қош қорайганда етиб келишди. Ҳеч кимни учратишмаганликларидан ҳайрон бўлишди. Қишлоқ тинч, бирон уйдан на тутун чиқар, на ит ҳурирди.

Отлар ер тепиниб қишлоққа киришни хоҳламасди. Қамчи зарбидан отлар мажбуран юриб, қишлоққа кира бошлади. Оғажон эшон бу қишлоққа яқинда дориган эди. Қаёққа қараманг қон, юза кўмилган ўликлар, чала ёниб ётган ёғочлар...

Ҳамма ҳовлига кириб чиқишди, биронта одам кўринмади.

— Ҳувиллаган қишлоқ!

— Ҳа, икки оёқли тулкилар қилғиликни қилиб кетишибди. Улар қилмишларига яраша албатта жавоб берадилар...

Миркомил Миршаропов командирлар билан қисқа йиғилиш ўтказгач, тонготгунча дам олишга рухсат берди. Отлар ҳам чарчаган эди. Эртага иш кўп, босмачиларга тезроқ етиб олиш керак. Хужумни тез бошлаш лозим эди. Акс ҳолда, босмачилар кўпларга озор бериши мумкин.

Ҳамма отдан тушди. Ҳар ким ўзига ёққан жойни эгаллади. Отларга қор босган хашак ташланди. Аскарлар қотган нонларни синдириб, овқатланиша бошлади. Ҳар кишига бир банкадан консерва берилди.

Комэска атрофни айланиб чиқди.

— Уртоқлар, ёнимизда ярми куйган чойхона бор экан, балки ўша ерда...

— Йўқ, Миркомил ака, у ерда исиниб бўлмайди.

— Биз яхшиси отларга яқин жойда тунайлик. Совқотсак гулхан ёқамиз.

— Ҳа, майли, совқотмасанглар бўлгани.

— Совқотмаймиз, ўртоқ командир. Тумов бўлсак сержаҳл бўламиз-да.

Ҳамма кулиб юборди.

«Ҳазил чарчоқни босади,— ўйлади Миршаропов.— Бундай мард йигитлар билан хонликкагина эмас, балки жаҳон контрларига ҳам қарши бемалол курашса бўлади!..»

Бир оздан кейин аскарлар ухлай бошлашди, фақат қоровуллар ўз постларида сергак туришарди.

Ярим кечада одам қаттиқ ухлайди. Лекин негадир Панка уйғониб кетди. Қандайдир нола, инграш унинг уйқусини бузган эди. У алламаҳалгача унинг нималигини билмай ҳайрон бўлиб ўтирди. Бир вақт қиз эсига тушиб қолди. Совқотган бўлса керак? Йўғ-е, кеча ички иссиқ кийим, янги солдат формаси кийгизган эди-ку? Бошида кўк қалпоқ бор, ётган жойи ҳам иссиқ. Бари бир, очиқ ҳавода ётгач, совқотмасдан илож йўқ, ўйлади у ўзича.

Панка эснади, қиз яна алаҳсиради. Панка иссиқ ўрнини совутгиси келмаса-да, ноилож ўрнидан туриб, қизнинг устидаги пўстинни яхшилаб ёпаётган эди, бехосдан бемор пешанасига қўли тегиб кетди: қизнинг иссиғи баланд эди. Панка нима қилишини билмай, гангиб қолди.

Қалта пўстинининг киссасини пайпаслаб гугурт топди. Ҳўл бўлиб қолган гугуртни зўрға чизди-да, беморнинг юзига қаради. Қизчанинг юзлари сўлган, кўзлари юмилган, жонсиз бармоқлари билан кўкрагини зўрға силарди. Панка беморнинг бошини баландроқ кўтариб, темир кружкада сув тутди. Қовжираб қолган лаблар сувга талпинди.

— Ана энди ётиб дамнингни ол. Эрталабгача отдек бўлиб кетасан,— деди Панка ўзича. У шундай деб, ўзини овутди. Беморга яна бир оз тикилиб турди-да, сўнг ўрнига чўзилди. Қиш туни сокин бўлади. Фақат отлар жиловининг жаранглаши, қоровулнинг ғирч-ғирч қор босиб юриши сокинликни бузарди, холос.

Тонг бўзара бошлаганда, трубанинг овози аскарларни уйғотди. Ҳаммага отларни эгарлашга буйруқ берилди.

— Кечаси алаҳсираб чиқди, иссиғи баланд бўлди. Ҳозир ҳам ҳарорати ўттиз тўққизга яқин,— деди Панка ҳамширага.

Ҳамшира беморни синчиклаб текширди, ўпкасига қулоқ солди.

— Ҳм. Қаттиқ шамоллаган. Миркомилга айтиш керак. Ўзимиз билан бирга олиб юриш хавфли. Сен беморнинг ёнида қоласанми?

— Начора.

Ҳамшира Миршароповни топиб, унга аҳволни тушунтирди. Йўлда олиб юриш мумкин эмаслигини, бир жойда даволаш лозимлигини айтди.

— Майли, қоровул қолдирамиз,— деди Миршаропов ва Шварцни чақирди.

— Эштаман, ўртоқ командир!

— Ҳарбий топшириқ бор, Ермолай Иванович... Икки аскар оласан, Ҳасан билан Ҳусанними, бунга ўзинг биласан...

Шварц буйруқни индамай эшитди. У ҳал қилувчи жанглар давом этаётган бир пайтда аёлларни қўриқлашни ўзига эп кўрмаса-да, буйруқни бажариши шарт эди.

— Ҳозирча хайр, Хивани озод қилгач, ўша ерда учрашамиз. Қиз соғайиши билан йўлга тушинглар.

— Есть...

Миршаропов от жилловини тортди. Қизил аскарлар командани кутиб шай туришарди.

— Отла... а...арга!

— Ша-а-гом арш!

Эскадрон пастқам деворлар, уйлар оралаб йўлга тушди. Уларни кузатгани чиққандай шафақ қип-қизил эди.

10

Кичкина горнизон одатдаги ўз иши билан банд эди. Панка горнизоннинг бошлиғи бўлиб қолган эди. Шунинг учун у Ҳасанга томга чиқиб мўрини тозалашни буюрди. Ҳусанни ўтинга юборди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас хона исиди.

— Тошкентнинг худди ўзи-я!— деди кафтнинг кафтига ишқаб Панка.

У калта пўстинини миҳга илиб, бошидаги будёнов-
қасини ечди-да, малла сочларини силади.

— Оҳ, қуёш чиқди!— деди Шварц ва ҳовлига чиқиб
бир боғ хашак олиб кирди,— қизчанинг тагига таш-
лай, сал юмшоқроқ бўлади.

— Унинг оти Ойгул экан,— деди Ҳасан.

— Гул — бу цветок. Ой нима?— сўради Панка.

— Луна.

— Демак ойнинг гули экан-да? Чиройли исм!

— Қайси овулдан эканлигини, нега уни ўлдирмоқчи
бўлганликларини айтмадим?— сўради Шварц.

— Бошқа қишлоқдан экан, ўғирлашибди.

— Эшитдингми, ўғирлашибди... Ҳм...м, рус аёллари-
га оғир, лекин бу ердагиларга ўн чандон оғир экан.
Амударёнинг у томонида — қорақалпоқлар яшайдиган
жойда аёлларнинг бурнига ҳалқа тақилганини ўз кў-
зим билан кўрдим. Туя ёки буқага ўхшаб...

— Улар араб аёллари,— деди Ҳасан ва бемордан
хабар олгани ўрнидан турди.

— Сизлар уни бўлар-бўлмасга безовта қилавер-
манглар,— қатъий деди Панка.— Ухласин. Уйқу дардга
малҳам бўлади.

— Хўп, опа. Биз ёшлигимизда ҳам бировга озор
бермаганмиз.

Панка кулди.

Ойгул уйғоқ эди. Унинг аъзойи бадани зирқирар,
боши айланарди. Ёшлик қувончи, кулгиси, бахти —
ҳаммаси оёқ ости қилинди. Одамларга ишончи қолма-
ди. Қизча кишилардан ҳадиксирайдиган, бошига алла-
қандай бахтсизлик тушадигандай сезарди ўзини. Шу-
нинг учун у нотаниш кишиларнинг мақсади нима экан-
лигини билиш ниятида кўз қирини ташлади.

Яқинроқда соқол-мўйловли кекса киши ўтирарди.
Малла сочли, бўйи баланд эркакшода қизнинг камари-
да тўппонча ғилофи осифлиқ.

Кўп гапирадиган ўзбек йигити эғнида Хива чопони
бор. Унга ўхшаган бошқа йигит эса жим ўтирар, бўй-
нидан яраланган бўлса керак, узун доғи кўриниб ту-
рибди. (Бу қилич кесган жой эди.) Бошларида қирра-
ли шапка, қўлларида милтиқ, белларида қилич, ким
бўлди улар? Нега улар бу ерда? Унга озор беришмас-
микин?

Бечора қиз ҳар хил хаёлларга борди. У нималарни-
дир гапиришаётган нотаниш кимсалар шу қизчани деб

шерикларидан қолганини қаердан билсин? Улар бу ерда унинг учун қайғураётганлари қизнинг хаёлига ҳам келмасди.

Овқат пишгач, Панка сопол косага сузиб совутдида, беморга қошиқлаб ичира бошлади. Ойгулнинг иштаҳаси йўқ эди. Аммо меҳрибонликни кўриб зўрға оғзини очди.

Овқатдан сўнг беморни похол «ўрин»га ётқизишди. Ойгул ёқимли ҳидни сезиб, ўзини бир оз енгил ҳис қилди. У баҳорни соғинган эди. Йилнинг бу келинчак фаслида чексиз саҳро гулзорга айланади. Лолалар, лолақизғалдоқларни айтмайсизми. Ойгул бир оз мизғиган экан, туш кўрди: яшнаб очилган гуллардан даста ясаб, отаси томон югуриб кетяпти. Отаси эса майини жилмайиб қизнинг яқинлашишини кутарди. Самода қуёш ҳам кулиб нур таратаётгандай... Ана шундай қувончли кунлар яна қайтиб келармикан?.. Қизнинг лаблари қимтинди, кўзлари қисилди. У қимирламай ётарди, қани энди тушнинг охири бўлмаса...

Ака-ука Ҳасан-Ҳусанлар овқатдан сўнг қаёққадир кетишган, Шварц гулханга яқинроқ ўтириб милтигини тозаларди. Унинг қошлари чимирилган, шомпол енгил овоз чиқарди.

— Саксонга кирган милтигим, сени бир тозалаб қўяй, кўрганларнинг ҳаваси келсин,— дерди, ўзига ўзи Шварц.— Бугун-ку ўтди, эртага нима қиламиз... Биз ўтирибмиз иссиққинна жойда, шерикларимиз эса жанг қилишяпти.

Панка чолнинг гапларига эътибор бермади. Яхши дам олгач, кучга тўлади киши. Январь оғи давомида фақат бугун от минишмади, холос.

Шварц милтигини йиғайтиб, бармоғини қисиб олди шекилли, ўзича сўкинди:

— Э, онангни!

Панка жаҳли чиққандай деди:

— Ермолай амаки!

— Ҳе, қандай нозиксан-а!— Бир оздан сўнг қўшиб қўйди,— кечирасаң, қарлик-да. Ўзбекча сўкинмасам, немисча сўкинмайми?

— Сиз немис эмассиз-ку, Ермолай Иванович! Фақат фамилиянгизни демаса... Айтгандай, бу фамилияни қаердан олгансиз?

— Хорижийми?

— Албатта.

— Бу сир эмас. Бизнинг қишлоғимизни Шварцовка дейишади. Кўп одамларининг фамилияси Шварц. Гўдак дунёга келиб, она кўкрагига талпиндими, Шварцлар кўпайди, деявер. Қишлоқ заминдори немис барони эди. Революция унинг думига челақ боғлади, лекин лақаби ҳалигача қолиб кетяпти.

У бошини қийшайтириб, гапида давом этди:

— Барон қонимизни роса сўрди. Шундай қаттиққўл, тошбағир эдики, баччағар, отнинг нозик жойига тепса, жонивор йиқиларди. У бизни таҳқирласа, биз хотиннига, болаларига кун бермасдик. Азалдан удум шундай эди бизда: ким ноҳақ хафа қилса, албатта ундан қасос олинади.

— Қизил аскарга бундай қилиш ярашмайди!— уқтирди Панка.— Бир полкда қандай тартиб ўрнатишганини биласизми? Бир марта сўкинса ўн тийин олтин жарима солишган. Кейин сўкинганлар рўйхатини ҳарбий газетада босиб чиқаришган, уялтиришган...

— Демак, газетада фамилияси чиққанлар уйига хат ёзмаса ҳам бўларкан-да, газетадан ўқиб соғ-саломат юрганини билишади-да.

— Ермолай амаки, ҳамма нарсани ҳазилга йўйиш яхши эмас.

— Нега энди! Ҳазил-мутойибасиз яшаб бўлмайди. Кулги ҳам овқат — инсонга куч беради.

Эшик ғирчиллаб очилди, ака-ука уйга киришди.

— Қалай ишлар? Иши йўқ иш топар, нони йўқ н...— Шварц ҳазиллашди.

— Бир отлиқ,— ҳовлиқиб деди Ҳасан,— қўлида милтиғи бор. Қарашлари хунук. Кўзлари олма-кесак теради. Бизни кўриши билан қуён бўлди.

— Бизникига ўхшамайди,— деди Ҳусан.

Шварц гулханга яқинроқ ўтириб, оловни титди. У огзидан қуюқ тутуш чиқариб, махорка чекарди.

— У айғоқчи бўлиши мумкин. Демак, «меҳмон»лар таширф буюришибди-да.

— Йўқ, меҳмон ундай бўлмайди!

— Меҳмон ҳар хил ният билан келади.

Қандай бўлмасин доим тайёр туриш керак эди. Патронларни, граната ва милтиқларни кўздан кечиришди.

Ойгул яна алаҳсирай бошлади. Иссиғи баланд, еганларини қайт қилди. Қора қошлари дард оғриғига бардош беролмай, чимирларди. Еноғи ловилларди.

Панка термометр қўйиб иссиғини ўлчади — ҳарорати баланд, беморга ёрдам керак эди.

...Ойгул тепасида оқ-сарик нарса энгашиб тургандай туюлди. Ё худо, бу эшоннинг соқоли-ку! Қўзлари қипқизил қонга тўлган. Бу қонхўр кўзлар катталашиб, тобора даҳшатли бўлиб борарди. Қўзлар қиздан узилмасди, нигоҳи уни куйдирарди. Ойгул энтикиб тез-тез нафас олар, ҳаво етишмаганидан тепасидаги қўрқинчли қўлларни итариб юбормоқчи бўларди. Қўллардаги бигиз ялтирарди, гўё...

— Ермолай Иванович, уни ушлаб туриңг!

Ойгул билакларида эркак кишининг бармоқларини сизди-ю, оғриғи зўрайди. У тинмай типирчилар, бошини тўрт томонга силкиб қўлдан чиқишга ҳаракат қиларди.

— Жиннивой, сенга ёрдам беряпти-ку!..

У шприцни биринчи марта кўриб туриши эди. Шунинг учун қўрқяпти.

— Сизларнинг тиббиётингиз касални дори-дармон билан эмас, укол билан боқади. Боплаб клизма қиласиз.

— Вайсайвер, тилнинг суяги йўқ-да,— Панка ҳам бўш келмади.

Қоронғи туша бошлади. Туйнукдан тушаётган ёруғ йўқолди. Узоқдан чиябўриларнинг совуқ хуриши эшитила бошлади. Бу овоз шу қадар хунук, қўрқинчли эдики, эшитган кишининг хўрлиги келарди.

Қишлоқ зулмат қаърида қолди. У қўрқинчли, ҳаманиннг ороми йўқолди.

11

Қизиллар эришган ғалаба тўқайга тушган ўтдай ҳаммаёққа тезда тарқалди: Жунаидхон Ғазобод районида тор-мор этилган, у қолган-қутган йигитлари билан саҳрога қочган эди. Қизил Армия қўзғолончилар ёрдамида хонлик маркази Хивани ишғол этди. Буюк озодлик байроғи дастлаб Петроградда ҳилпираган бўлса, энди кўҳна Хоразм тупроғида ҳам ҳилпирай бошлади. Хива хонининг саройи Нурлабой ҳам қизиллар қўлига ўтди. Халқнинг хоҳиш-иродасига бўйсунушга мажбур бўлган Саид Абдулла тахтдан ағдарилди. Бу бир минг тўққиз юз йигирманчи йилнинг биринчи февралда бўлган эди.

Шаҳарга оқшом чўка бошлади. Баланд деворлардан сарғайиб кўринаётган қуёш нурлари сўна бошлади. Баҳайбат миноралардан сўфининг шом намозига чорловчи овози эшитилди. Лекин камбағаллар, майда ҳунармандлар сўфининг овозига бу оқшом эътибор бермадилар. Шаҳарликлар тўда-тўда бўлиб шимол томондаги дарвоза томон ошиқарди. Бу дарвозадан Хивага қизил аскарлар кириб келишмоқда эди. Ёш болаларнинг шўх-шодон ҳайқириғи атрофни тутган. Ҳассаларига суянган чоллар, паранжи ёпинган аёллар йўл четида деворга суяниб, аскарларни кутиб олишди. Ҳар ким ўз халоскорини яқиндан кўришга, унга ўз миннатдорчилигини изҳор қилишга ошиқарди.

Дарвоза атрофи аравалар билан ўралган бўлиб, турли тилларда ҳайқириқлар эшитиларди.

— Яшасин ҳуррият!

— Яшасин қаҳрамон қизил аскарлар!

Езда, Хоразмдан келган делегацияни Тошкентда қабул қилган Туркистон фронтининг қўмондони Михаил Васильевич Фрунзе шундай деган эди:

«Биз Хива давлатининг янги йўлдан бораётганини кўришдан беҳад хурсандмиз.

Хива халқи учун эса биз қўлимиздан келган ҳамма ишни қиламиз, унга ёрдам берамиз. Уч миллионлик Қизил Армия ҳамма миллатларнинг фарзандларини озодлик байроғи остида жипслаштириб, меҳнаткаш халқ эришган ҳурриятни ҳимоя қилишни мақсад қилиб олган.

Ер юзида эзилаётганлар, хўрланаётганлар бор экан, бас, Россия Совет Республикаси ва тузилаётган Совет республикалари қурулган кучга эга бўлишлари шарт. Бу куч бизнинг Қизил Армиямиздир. У ўз халқи ва эзилаётган барча халқлар олдидаги бурчини шараф билан бажаради».

Галаба осонликча қўлга киритилгани йўқ. Бир ой давомида қаттиқ жанглар бўлди, оғир юришларга чидашга тўғри келди, қанча-қанча портлашлар бўлди. Чавандозлар отсиз, отлар чавандозсиз қолди. Юзлаб қиличлар чақмоқдай ялтиради. Уқларнинг визиллаши шамолни ҳам орқада қолдириб, душманни қувди. Қанчадан-қанча будёновкалар, босмачи ва қочоқларнинг телпаклари тупроққа беланди. Унлаб босмачи тўдалари қириб ташланди. Уларнинг Патали, Жинни, Ҳасан гелди, Нодир кўка, Мадад боли каби қўрбошилари ўл-

дирилди. Оғажон эшонни ҳам қўлга туширишларига сал қолган эди. У шиддатли жангда навкарларидан ажралган бўлса ҳам ўзи бир амаллаб қочиб қутулди.

Ҳа, душмандан халқни озод қилиш, хурриятга эришиш осон бўлмади. Шунинг учун ҳам бугунги халқ шодлигининг чеки йўқ. Кўҳна шаҳар кўчаларида озодликнинг ол байроғи ҳилпираяпти. Карнай-сурнайлар овози оламни тутати.

Бозор олдидаги майдон халойиқ билан тўла. Чопон ва паранжилар шинеллар билан аралашиб кетди. Тахтадан қилинган саҳнага революцион қўшинлар қўмондонининг муовини Николай Алексеевич Шайданов (қўмондон Ғозобод яқинида бўлган жангда ярадор бўлган эди), отлиқ эскадрон командири, қаҳрамонлиги ва жасорати учун «Ўзбек Чапаеви» деб ном олган Миркомил Миршароповлар кўтарилишди.

Шайданов ҳарбийчасига қўлини юқори кўтарган эди, майдондаги халойиқ тинчлана бошлади. Тезда майдонга тинчлик чўкди.

— Дорогие товарищи!

— Қадрли ўртоқлар!— таржима қилди Миршаропов.

Шайданов баланд овозда сўзида давом этди:

— Бизни бу ёққа Ленин юборган!

Бу сўзлардан майдон ларзага келди.

Оддий, лекин ҳамма учун қадрли эди «Ленин», «ўртоқ» деган сўзлар. Кеча бу сўзларни айтган кишилар хонлик томонидан қўланса ҳиди анқиб турган зиндонларга ташланарди. Бугун улар кучдан тойиб, кўзлари қамашиб эркинликка чиқдилар. Баъзилар калтак зарбидан жароҳатланган жойларини кўрсатиб йиғлашарди...

Уч кеча-кундуздан буён Хивада яшаётган Мирза ҳар бир паранжили аёлга зеҳн солиб, зиндон яқинига келиб қолган эди. У зиндонда ётганларнинг қўл-оёғидаги занжирларни қандай қилиб узаётганликларини, тоза ҳаводан нафас олиб маст бўлган кишиларни кўриб, ўз ўтмишини ўйларди. Уни ҳам бой кўп хўрлаган эди, лекин бойга озодлик яқинлашаётганини дадил айтганини эслаб, мийиғида кулиб қўйди.

Зиндондан озод этилганлар орасида Мирза қора соқолли кишини дарҳол таниди. У чойхонада чой ичиб, гул ҳақида қўшиқ айтган, хиваликларнинг Ленинга ёзган мактубини баланд овозда ўқиб берган, большевик-

лар ҳақида, ҳақиқат хусусида мароқланиб гапирган киши эди. Қора соқолли одам ер ости зинадан чиқиши билан Мирза унга салом бериб, ўзини танитди. Саломга алик олиб, йўқолган қизини топган-топмаганлигини сўради. Мирза, йўқ дегандай бошини сарак-сарак қилди. «Энди топамиз, албатта топамиз!»— деди қора соқолли киши. Мирза қизим топилармикан, деб сўрамоқчи эди, унинг зўрға оёқда турганини сезиб, гапи оғзида қолди, эшагига, миндириб обориб қўйишини таклиф қиларкан:

— Мажолинг қолмапти...— деди.

— Раҳмат, дўстим.

Биринчи озодлик куни шодиёна ўтди. Хива осмони беғубор, кўм-кўк эди. Самода юлдузлар беҳисоб, тўлин ой сузиб юрарди.

— Мен бу мусаффо осмонни яна кўраман деб ўйламовдим. Лекин жаллод икки бармоғини одамларнинг бурнига тиқиб, бошини орқага қайирганини ва инсоннинг бўғзига қўйдайд пичоқ тортганини кўп кўрдим. Қанчалар даҳшат...

— Нима, сен бировни ўлдирганмисан ёки ўғирлик қилганмисан?

Қора соқолли киши мажолсиз жилмайди, қаттиқ йўталди. Сўнг Мирзага қаради:

— Ҳа, мен ўғирлик қилганман. Хоннинг ҳамма нарсасини ўғирладим. Мен кўп ерларда Ленин русча айтган гапларни ўзбекча гапирардим. Мени исломнинг душмани деб қамадилар. Зиндонда ажални кутиб ётудим...

— Сен жадидмисан ёки инқилобчимисан?

— Мен большевикман!

Кўзи ожизлар ҳам бу сўзлар нақадар мағрур айтилганини сездди.

— Ҳақиқий большевоймисан?

— Хон ҳам бунга иккиланмаган.

Мирза бу большевик экан, демак, унда варақа эмас, бомба бор, деб ўйлади. Большевикларнинг ҳаммасида бомба бўлади, деган эди масжидда Хиванинг шайхи, улар асрлардан бери биз бўйсунган шароитни портлатиб келмоқдалар.

«Шарнат муқаддас, унга шак келтириш кечирилмас гуноҳ... Хўш, нега бўлмаса қизларни ўғирлашади. Бунинг нимаси муқаддас», ўйларди Мирза. Йўқ бундай эмас, шарнат камбағал томонида эмас, бойлар, мулла-

лар томонида, уларга хизмат қилади. Хива шайхи ҳам улар томонида. Шариат Мирзага нима берди? Ғам-кулфат, алам! Кўз ўнгида кўзлари ичига ботиб кетган, соқоқоли ўсган, ўзини большевик деган киши сиймоси намоеън бўлди.

Улар деворлари сомонли лой билан сувалган кичкина эшикчали ҳовли ёнига келиб қолишди. Мирза хайрлашиб, уч кеча-кундуздан бери тунаяпган чойхонасига бормоқчи бўлган эди, қора соқолли киши уни тўхтатди:

— Меникида тура қолинг. Бир майизни қирқ киши бўлиб еган экан. Жой етарли, бир-биримизга ҳамдам бўламиз. Агар хоҳласангиз, эртага мен билан бирга қизиллар штабига борамиз. Балки, у ерда бизнинг қизларимиз, опа-сингилларимиз ҳақида бирор хабар эшитиб қолармиз.

Мирза унинг таклифига кўнди. Ўзи сингари дарвишнинг қаерда ётиб-туриши фарқсиз эди. Баҳона билан бутун Хоразмни кўрган қизиллардан қизини сўрайди. Зора...

Улар дам олгани ётишди. Бошларида ҳар хил ўйлар ғужғон ўйнардди. Иккаласининг юрагини бир алам — айрилиқ алами тирнардди. Унинг интизор қалби худога илтижо қиларди:

— Худо, ўзинг мадад бер. Бирор одамдан хушxabар эшитай! Ёлғизим Ойгулдан дарак бер!..

12

Кундузи киши бир ерларга боради, кўплар билан у-бу ҳақида гаплашади, шунинг учун куннинг тез ўтганини сезмайди. Туннинг ўтиши эса қийин, тезда ухлаб бўлмайди. Уринга чўзилиши билан ҳар хил хаёллар чўлғаб олади. Бемор ўрнидан туриб, лоқал икки-уч қадам босгиси келар, аммо мажоли йўқ эди. Ана шу истакнинг ўзи унинг соғаяётганлигини билдирарди.

Ойгул пўстин остидан қўлини чиқариб, чап қовоғини аста силади. Ёрилган жойини қаттиқроқ босди, оғриқ унчалик эмас, ҳар ҳолда чидаса бўларди.

От кишнади. Эшик олдида милтиғини бағрига босиб ўтирган Ҳасан уйғониб, Шварцни туртди.

— Ермулла ака, Ермулла ака...

Шварц кўзини очиб, ўрнидан туриб ўтирса ҳам, кўзи уйқуда эди, қаттиқ эснади. У ўзининг соқчилик тажрибасидан эрталаб постда туриш қандай бўлишини яхши билар, шунинг учун ҳам Ҳасан билан Ойгулни ўзига қоровул қилиб қўйган эди. Шварц ботинкаси боғичини шошмасдан боғлади.

— Ҳаммаси жойидами?

— Жойида.

→ Бўлмаса Ҳусаннинг ёнига бориб, мизғиб ол. Мен эса ташқарига чиқиб, уёқ-буёқдан хабар оламан.

У белидаги гранаталарни тўғрилади. (гранаталари билан ухлаган эди), елкасига шинелини ташлади.

Ташқари ёп-ёруғ эди. Боғдаги дарахтларни қиров босган, қор ой нурида нуқрадай ялтирарди.

«Худди Россиядагидай-а!»

Пана жойга ўтди, махорка чекди. Махоркани тортганда пайдо бўлган учқун мўйловини, шамолда ёрилган лаблари ва соқолларининг устини ёритди. Кейин отлар томонга юрди.

Бироқ отлар ёнига етиб боролмади. Девор ёруғидан аждаҳо ўт пуркагандай олов чиқиб, кетма-кет ўқ отилди. Нимадир баданини куйдирди-ю, самодаги ой ҳам титраб кетди. Шундай бўлса-да, югуриб келаётган Ҳасанни кўриб огоҳлантирди:

— Қ-қаёққа кетяпсан! Орқангга қайт!

Пала-партиш ўқ отила бошлади.

Шварц оғриққа парво қилмай, остида қолган гранаталарни олиб, ҳалқасини тиши билан тортди-да, девор томон ирғитди. Узи юз тубан қорга ётиб олди. Эски девор орқасидан портлаш эшитилиб, аланга чақнади. Кимнингдир вой дегани, отнинг кишнагани эшитилди.

«Ҳа, қанақа бўлар экан?— Шварц ўзига келди.— Тўхтаб тур, қарғалар қаерда қишлашини кўрсатиб қўяман!»

У қулочкашлаб иккинчи гранатани ирғитди... Сўнг учинчисини. Душманнинг шошиб қолганидан фойдаланиб, уй томон тез-тез эмаклаб кетди. Ерда ўқ тешиб кетган шинели қолди.

Ярим кечада бошланган портлашлар, кишиларнинг бўғиқ бақириқ-чақириқлари, отнинг хунук кишнаши Ойгулни ваҳимага солди. Аламзада эшон одамлари ҳозир хонага кириб, ҳаммасини нобуд қиладигандай туюлди унга. Аъзойи бадани қаттиқ оғрирди. Қиз қўллари би-

лан қулоқларини маҳкам қисганича ўрнидан турмоқчи, бекинмоқчи бўлди. Қўрқувдан дир-дир титраб, қимирлашга мажол и етмасди. Устига шифтдан тупроқ тўкилди. Қаттиқ қўрққанидан қичқириб юборди.

Уйку аралаш қўрқувдан сўнг ўзига келиб, бир оз ўзини босиб олди. Хусан шоша-пиша ёнаётган гулханга пақирдаги сувни сепди. Аланга ўчиб, чўғи чирсилларди. Қичкина хонани аччиқ тутун қоплади. Хусан қоронғида бир сакраб, акаси ёнига ўтди-да, ерга ётиб олди. Милтиқлардан ўқ узиларди. Беморнинг чинқирини эшитган Панка уни хавфсизроқ жойга — туйнук билан эшик орасига тортди. Пўстинга ўралиб ётган Ойгул ҳар бир отилган ўқ овозидан сапчиб тушарди.

Отишма тонг отганда тўхтади. Девор орқасидан бўш патронларни, қонга беланган телпакни топишди.

— Мен нима девдим? Уша отлиқ яхши ниятли одам эмас, демабмидим?— дея Шварц қонли телпакни кўрсатди.

Ўзлари ловиллаб ёнаётган Ҳасан:

— Нияти яхшими, ёмонми, бизга барибир. Исмини суриштирмай отаверамиз.

Томдан тутун чиқарди, чойдиш шақиллаб қайнади. Қуёш нури туйнукдан хонани ёрита бошлади. Нурда ёстиқ устидаги қилич ялтирарди.

Оғир отишмадан кейин асаблар бир оз бўшашиб, қўрқув ўтиб кетди. Энди Ойгул ўзини ноқулай сеза бошлади. У додлаганидан уяларди. Қўрқмаса ҳам бўларкан. Ахир рус қизи чурқ этмади-ку.

У кўзларини катта очиб, ўзига қараб турган Хусанни кўрди-ю, нигоҳини олиб қочди, лаблари қимтинди. Хусан ҳам хижолат чекди шекилли энгашиб, юмалоқ нарсани оловга ота бошлади.

— Нима бу?— қизиқсиниб сўради хонага кирган Шварц.

— Уқ!

— Қани кўрсат-чи!

У силлиқ, порох тутунидан қорайган нарсани олиб, махоркадан сарғайган қўллари билан тозалади.

— Ёғочга ўхшайди-ку?

— Ҳа, биз томонда ўсади. Бун и хоразмликлар жингил дейишади.

— Босмачилар ўлгудек қув бўларкан. Менга ҳар

хил: япон, арманларнинг ўқи теккан эди. Мана энди жингил ҳам тегди,— деб қонга бўялган қўлини четга олди.

— Нега индамайсан?— деди унинг ёнига келган Панка.

— Нима қилишим керак? Бақирайми? Отишма пайтида вақт йўқ эди, мана энди бошла, сен ҳам игнангни тикиб жонимга азоб бер.

Ярани боғлаб бўлишгач, овқатлангани ўтиришди. Панка қопдан сўнгги консерва ва нонни олди. Шварц дастурхондаги таомларга назар ташларкан, ноумид ҳолда деди:

— Бизникилар Хивададир ҳозир...

Панка худди шу гапни кутиб тургандек:

— Албатта кетиш керак,— деди.— Бу ерда даволаб бўлмайди, ҳаммаёқ чанг-чунг, ифлос.

— Егулик ҳеч нарса йўқ. Мана бу ҳам ҳиқилдоққа келди,— Ҳасан овқатлар солинган сумкасини кўрсатди.

— Отнинг еми-ку бу!

— Бу овқат билан ҳолдан тойиш ҳеч гап эмас,— деди Панка Ҳасанининг гапини маъқуллаб.

Ҳасан кружкадаги чойни бир ҳўплади-да, ирғиб ўрнидан турди ва кийимларини тўғрилади:

— Ермулла ака, биз тайёرمىз!

Шварц Ойгулга яқин келиб, боши устида пича тўхтади. У қилич дастасини чертиб, ўзинча мулоҳаза қиларди. Сўнг:

— Бўпти, кетиш керак бўлса, кетганимиз бўлсин,— деди.

Кўчадан эски икки ғилдиракли арава топишди. Аравага хашак ортиб, қора ёлли абжир отни қўшишди. Ёнига отишма чоғида ярадор бўлган отни боғлашди. Кейин оти борлар отга, бошқалари аравага ўтириб, Хива томон йўл олишди.

13

Ғилдираklar эриниб ғирчиллаб айланарди. Арава ғилдираги кегайнга тикилиб ётган Ойгулнинг боши айланди. У ўрнидан туриб ўтирган эди, яна ҳушидан кетди. Йўл лой, атроф тинч, офтоб нурига чулғанган эди... «Наҳотки баҳор келган бўлса?»

«Баҳор келди қизим, ҳа, баҳор бўлди. Биз соғинган келинчак фасл бу».

Қиз кўзларига ишонмасди. Туш кўраётганмикин? У ўзини аравада эмас, балки йўлда юриб кетаётгандай ҳис қиларди. Соппа-соғ, тез-тез қадам ташлаётгандай ҳис этарди ўзини. Узоқдан Хиванинг баланд миноралари кўрина бошлади. Отаси ҳам шу атрофда бўлса керак. У эшакда, қизини кутаётгандай.

«Ота!»

Қизнинг кўзларидан ёш оқа бошлади. У отаси бағрига ўзини отгандай меҳрибон юзларини кўриб тургандай. Гўё ота қизининг қўлларини сийпар, соғинч кўзларини ундан олмай, бўғиқ овоз билан гапираётган эди.

«Биламан қизим, ҳаммасини биламан. Мудҳишлик қаърига сени отишди. Сенинг мурғак ҳаётинг қил устида қолганини ҳам биламан. ...Фақат йиғлама, қизим, асло ўкинма!»

Отанинг ўзи эса йиғларди. У ўзининг кўнгли бўшлигидан уялгандай секин шипширди:

«Ҳечқиси йўқ, қизим... қувончдан йиғлаш айб эмас. Кўз ёши тўкиб туриб кулган ёмон».

Лойга ботган ғилдирак ҳамон айланарди. Қегайлар отдан ўтиб кетмоқчи бўлгандай айланарди. Ойгул отга қистаб қамчи босаётган Ермулла аканинг юзини эмас, унинг орқасини, милтиқ осилган кенг елкасини кўриб турарди. Мовий кўзли, оқ халат кийган қиз унинг ёнида эди...

Отаси қаерларда юрган экан ҳозир?

У атрофга қарагиси келар, лекин араванинг икки ёнида кетаётган отлар бунга йўл бермасди. Ҳавода парқу булутлар сузиб юрарди. Ёстиғи жиққа ҳўл бўлган Ойгул ўзича:

«Ҳаммаси остин-устун бўляпти... Мен қаердаман?!» — деди. У бармоқлари билан юзини сийпалаган эди, уйқусида йиғлаганини сизди. У бундан хижолат тортмади, кўнгли негадир тинчиган, юраги севинчдан урарди.

Кеча ҳарбий рус докторининг: «Эртагача яхши бўлиб қоласан», дегани ёдига тушди. Мана ўша кун ҳам келди. Бу кун қоракуя босган чоққина хонага офтоб нури тушгандан бошланган эди.

У ҳаяжон билан солдат каравоти олдида турган Панкага қаради, майин жилмайди. Унинг жилмайиши-

да ҳам ишонч, ҳам хижолат, ҳам ҳадиксираш аломати сезилиб турарди.

— Аҳволлар қалай, тузукмисан?— сўради Панка.

— Яхши, анча яхшиман,— жавоб берди Ойгул, сўнг садафдек тишларини кўрсатиб жилмайди, русча талаффузда «хорошо» деди.

Ҳақиқатан ҳам у ўзини анча енгил ҳис этаётган эди. Ойгул ҳарбий касалхонада ётиб, яхши даволанди. Унга меҳрибонлик билан қарашди, керакли дори-дармонлар беришди. Қиз онадан қайтадан туғилгандай ҳис этарди ўзини. Фақат ранги заъфарон эди.

— Эскилар: «дард ботмонлаб келиб, мисқоллаб кетади», деб бежиз айтишмаган,— деди Панка.— Сен ҳам соғайиб кетасан. Энг муҳими, омон бўлсанг бўлди! Бугун уйга, отангининг олдига кетяпсан.

Ойгул кўрпани улоқтириб, ирғиб ўрнидан турди. Унинг кўзлари севинчдан порларди. Сакраб ерга тушди-да, Панкани қучоқлаб ўпа бошлади.

— Бўлди, бўлди, мен йигит эмасман, мунча ўпасан,— ҳазиллашди. Панка ва уни стулга ўтқизди.— Қани бир яхшилаб кўриб олай-чи, сен шўрликнинг бошингга не кунлар тушмади...

— Эшон сочларимни қирқиб, мени шарманда қилмоқчи бўлди.

— Оғзидан қони келсин ўғрикўз эшоннинг.

Панка қўлига қайчи олиб қизнинг сочларини тартибга келтирди. У бир-икки қадам нари кетиб, қизга қарар, нотўғри жойларини яна текисларди. Ойгулнинг сочи ўғил болаларникига ўхшаб қолди.

— Ана энди кийинсанг бўлади.

Ойгул эғнидаги халатни ечиб, гимнастёрка билан юбка кийди, хипча белини камар билан боғлади. Ботинка боғичини чаққон боғлаб, бошига қизил рўмол танғиб олди. Уша даврда комсомоллар киядиган кийим унга қуйиб қўйгандай ярашди.

У уялинқираб ойнага қараб, ўзини таниёлмади. Қадди-басти ўзига бегонадай, фақат қовоғида тош қолдирган из танишдай эди. Яна ўша мудҳиш воқеа кўз олдига келди. Қиррали тошлар, шўр таъм... худди эртақлардагидек. Қизил отличлар келиб қолишмаганда... Хўмрайиши тезда тарқалди. У Панкага ўгирилди, боқишида миннатдорчилик, шодлик барқ уриб турарди. Бирон ширин сўз айтгиси келар, аммо ҳаяжони бунга йўл бер-

масди. У билган рус сўзлари ҳам ёдига келмади... Фақат учқундек чақнаган кўзларини унга тикди.

— Ёқадими?— сўради Панка.

— Ёқади, ёққанда қандоқ!

— Кийим сиқмаяптими,— ҳазиллашди Панка.— Эскадрондаги ҳамма уст-бошни роса титкиладим, сенга лойиғи топилмади. Топилгани ҳам йиртиқ, эски эди, каттароқ бўлса ҳам янги.

Ойгул барига рози эди.

Улар даҳлизга чиқиб, ғишт зиналардан биринчи қаватга, тўрт бурчак ҳовлига тушишди.

Ойгул атрофга боқди.

Ҳаммаёқда меъморлар ишлаган нақшин устунлар, мрамар тошлар, мис панжаралар, силлиқ ғиштлар, рангли ойналар кўзга ташланарди. Эшиклар ҳам гулдор, уларнинг саноғи йўқ. Бу — хоннинг ҳарамиди...

Қим билади дейсиз, жилоли бу хоналарда қанчадан қанча қизларнинг номуни топталган, бахтиқаро бўлган! Қани энди мана шу жонсиз деворлар тилга кирса-ю, ҳаммасини элга сўзлаб берса! Айтишларига қараганда, биргина Исфандиёрхонга қирқта қиз совга қилишган экан. У булар билан кифояланмай, айгоқчи-совчиларни бутун Хоразмга юборган, қаерда чиройли қиз кўринса, хон ҳарамига олиб келишган. Бундай совчилардан йиртқич ҳайвондан қўрққандай қўрқишган. Уларни узоқдан кўриб, ҳамма ўзини панага олган, қизларини яширишган. Отасини хоннинг навкарлари «қизингни топиб берасан» деб қийнаганлари ҳали эсида.

Саройнинг бурчагида қора мато ёпилган қиз ахтарувчи арава турарди.

Ойгулнинг ундан кўз узолмай қолганини пайқаган Панка деди:

— Бу оқ подшонинг Петербургдан хонга юборган совғаси.

— Ёмон арава, жуда ёмон,— Ойгул нафрат билан боқаркан аравага тупурди.

Панка унга сездирмай жилмайиб қўйди. У Шварц айтган матални эслади: Хотинини диванда ўйнаши билан ётганида устига келиб қолган эр, аччиқ устида диванни куйдирган экан. Ҳозир эса Ойгул ҳамма айбни аравага қўяётган эди.

«Саводи йўқ-да, бўлмаса яхшигина одам бўларди», ўйлади Панка. Ғишт йўлакдан улар кўча томон юришди. Арк дарвозасидан чиқишди.

Ҳаммаёқни яшил либосга буркаган апрель ойи Хивани яшнатиб юборган эди. Пушти рангда гуллаган шафтолилар Нурлабой хиёбонига ўзгача файз бахш этган. Сарой миноралари қуёш нурида жилоланиб кўз-ни қамаштирар, кўкда эса қуш бозори авжида эди.

— Гуля, келиб тур. Саводсизликини тугатиш комиссияси шу ерда, Нурлабойда жойлашган. Саводсизлар учун алоҳида тўғарак очилган. Халқ ўқишни, ёзишни ўрганиши керак, тушундингми?

— Ҳа, тушундим.

— Албатта кел!

— Келаман.

— Билим келажакда қуёшдай йўлингни ёритади. Мана менинг қўлим,— Панка унинг қўлини ушлади.— Бу қўллар сенга ёрдам бериш учун доим тайёр. Энди орқанга қара, танияпсанми?

Арк дарвозасидан анча нарида, йўл чеккасидаги тиракка суяниб, эшагининг нўхтасини ушлаб олган Мирза турарди.

Ойгул қувончдан ҳушидан айрилай деди. Панкани қаттиқ қучоқлаб елкасига бош қўйди-да, сўнг дарҳол ўзини ўнглаб отаси томонга чопиб кетди.

У отасининг қизил чит чопонига ёпишиб олди. Бир неча дақиқа иккаласи ҳам гапира олмади. Севинчдан уларнинг томоқларига нимадир тиқилгандай эди.

Майдондаги чиройли сарвқомат дарахтлар ҳам, мусаффо осмон ҳам дийдор кўришган ота билан қизга ҳалақит бермайлик дегандай сокин эди.

14

Ҳар бир шаҳарнинг, айниқса кўҳна шаҳарларнинг бошқа шаҳарларга ўхшамайдиган Хиванинг ўзига хос салобати, кўрки-чиройи бўлиб, унинг баланд миноралари, томлари узоқдан кўзга ташланади.

Хива Дишон қалъа (ташқи шаҳар) ва Ичан қалъа (ички шаҳар) деворлари билан ўралган шаҳардир. Дишон қалъа Хиванинг четида бўлиб, боғ-роғлари, зилол ҳовузлари билан машҳур. Ичан қалъа эса жин кўчалари, хиёбонлари, жилвакор саройлари, мачитлари, мақбаралари билан машҳурдир. Одамлар яшайдиган уйлар қабристонга тутшиб кетган, ёш болалар лаҳадларда бекинмачоқ ўйнашади. Деворлар баланд мадрасаларда диний мактаблар жойлашган мовий гумбазлар

эса осмон билан ким чиройлиликда баҳслашишади. Саройдаги ҳар бир эшикда қариллик аломати бўлган ажиндек наққошлик безаклари бор. Бу эшиклар жуда кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Мармар тошларга халқ ҳунармандларининг қанчадан-қанча терлари тўкилган. Уларнинг бирига қуйидагилар ўйиб ёзилган. «Бу мармардаги гул баҳор рамзидир, уни севиб ардоқла».

Ойгул буларни томоша қиларкан, усталарнинг маҳоратига қойил қолди, ҳар бири унинг қалбида ўчмас из қолдирди.

Ота билан қиз кўчаларда узоқ юришди. У солдат ботинкасини ерга босганда «тақ» этган овоз эшитиларди, улар қинғир-қийшиқ кўчалардан айланиб юра-юра, ниҳоят очиқ майдонга чиқишди. Энди бутун шаҳар уларга кўриниб турарди.

Қуёш нурида миноралар орасида чўзилиб кетган пасқам томлар ҳам кўринди, ҳаммасидан Паҳлавон Маҳмуд мақбараси гумбазидаги олтин суви югуртирилган шар кўзга яққол ташланарди. Сал нарида узумзорлар, боғ-роғлар ортидан шаҳар кўринмай қолди. Яна узоқроқ бориб ортга қарасангиз, шаҳарни ўраб олган қалъа деворининг сарғайган тишларига кўзингиз тушади.

— Қанчалар чиройли-а!— мафтун бўлиб деди Ойгул.

Мирза бошқача фикрда эди.

— Ҳу... у, анави чиройли минорадан,— деди у қўли билан кўрсатиб,— хонга ёқмаган одамларни ташлашарди. Сен кўрган наққош дарвозаларга тутқунларни қулоғидан мих билан қоқардилар...

Ойгул ачиниб кетди ва беихтиёр қулоқларини ушлаб қўйди. У нега бу гапни айтди? Бугун уларга худои таоло шодлик бахш этди. Улар ҳар бир нарсадан қувонишлари, баҳраманд бўлишлари керак. Ҳозиргина Ойгул шаҳар кўрки-жамолидан лол эди... Мирза гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

— Худога минг қатла шукур, энди ҳаммаси ўтиб кетди... Юр қизим, сен дам олишинг керак.

Эркаклар билан бир уйда у қандай қилиб дам олиши мумкин? Аслида у соппа-соғ, кучга тўлган, дам олишга ҳожат йўқ. Улар устиларидаги чангни қоқишгач, Ойгул қўлига супурги билан латта олди. Уйга аёл қўли тегиб, ҳаммаёқ саранжом-сариншта, тоза бўлди.

Хоналарга ҳам, ҳовлига ҳам файз кирди. Сўнг пахтаси чиқиб ётган отасининг эғнидаги чопонини ечиб, ямади.

— Ётсанг-чи, қизим.

— Кечаси нима қиламан, кейин?..

Мирза ҳам жим туrolмади. Эшагига ем берди, чой қайнатди. Ҳар гал қизи ёнидан ўтаркан, унинг калта сочларини силаб-сийпарди.

Кун тез ўтиб кетди.

Оқшом тушиб, баҳор осмонига ҳилол чиққанида, уй соҳиби Амир кириб келди. Сочи устарада олдирилган, кичкина мўйлови ўзига ярашган, бошига қизил бахмал дўппили йигит остонаданоқ янгиликларни айтиб бидирларди:

— Энди, дўстим Мирза, Хива хонлиги бутунлай йўқотилди. Халқ вакиллари Қурултойи Хоразм Совет Халқ Республикасини эълон қилди!

У янгиликни тантанали эълон қилгач, хонтахтага тугунчадаги гуруч ва тўғралган сабзи, қўй гўшти ва бир нечта пиёз қўйди. Камарини ечиб, ёғ солинган кўвачани олди.

— Бугун палов бўлиши шарт.

— Палов ҳам камбағалнинг қорнини тўйдираверади,— ҳазиллашди палов ҳидини унутаёзган Мирза.— Ие, менга қара, соқолинг қани? Нима бало, гуручга алмаштирдингми?

— Йигит кишининг кўрки от, қурол, соқол эса... Мен соқолимни хон тахтдан ағдарилган кун олдиришга сўз берган эдим.

Мирза ҳам хурсандчилигини яшира олмади:

— Менинг қизим келди...

— Жавоб беришибдимми?

— Ҳа.

— Оҳ-ҳо, демак, севинч устига севинч экан-да! Бизнинг ҳам кунимиз туғди! Қани, қаерга бекинди у?

Ойгул қўшни хона эшиги олдида турарди. Кўзлари оғир боқса-да, юзидаги кулгичи ўйнардди.

Мирзанинг ҳозирги шодлигини кўрган киши хоразмликларнинг қадимги «бол ширин, фарзанд ундан ҳам ширин» деган мақоли нақадар тўғрилигини чуқур ҳис этарди. Мирза кўҳлик, лекин болалардай шод қизидан нигоҳини олиб Амирга боқди:

— Мана биз томонга ҳам қуёш чиқди. Ҳаммаси ўтди-кетди...

Ана шундай унутилмас дамларда инсон фақат яхшиликка, эзгуликка интилади...

15

Бу суҳбат кечки овқатдан сўнг бошланди. Мирза охирги бир ошам ёглиқ паловни оғзига солиб, қўлини артди. Қўлларини ишқалаб, юзини, соқолини силади. Кейин негадир хўрсиниб қўйди.

Амир ўзбекларга хос меҳмондорчиликни ўрнига қўйишга ҳаракат қилса-да, меҳмон нимадандир тортинаётганлигини сизди.

Лампа-чироқ пилиги чарсиллай бошлади.

— Ака, сиз бир нимадан хафага ўхшайсиз?

Мирза жавобни узоқ куттирмади. У дилидаги бор гапни очиқ айта қолди:

— Қишлоқдаги хароба кулбамни бор буд-шуди билан сотишга мажбур бўлдим. Бой қарзингни тўлама-санг, кўмвораман деб қўрқитди. Мен ўзим ҳам кўмилишимга розиман, дедим. Унинг жаҳли чиқди, лекин яна бир оз кутишга рози бўлди. Уйни сотгач, сариқ чақа қолдирмай, қоқиб олса ҳам, менга мушт ўқталди, итдай ҳақорат қилди. Яхши сўзга илон инидан, ёмон сўзга пичоқ қинидан чиқаркан. Мен ҳам жаҳл билан қиндан пичоқни олдим-да, қулоғининг ярмини кесиб ташладим.

— Во, фақат ярминими?— кулди Амир.

Дастурхон йиғиштираётган Ойгулнинг кўзлари қиндан чиқаёзди. Отаси гапидан тўхтамасди.

— Ўлдириб қўйишимга оз қолди.

— Бой қулоғининг ярмини бериб тирик қолибди. У сизни роса сарсон-саргардон қилиб қўйди.

— Гапинг тўғри,— хўрсинди Мирза.— Бошпанамиз йўқ, энди қаёққа борамиз.

Амир, уларнинг бу уйда туришга хоҳишлари борлигини сизди.

— Мен уйимда камдан-кам бўламан. Мени хоразмлик икки одам билан Москвага, Ленин ҳузурига юборишяпти. Йўл олис, уйда анча вақт бўлмайман.

— Лениннинг олдигами?!— Мирза олдинга энгашди.

— Ҳа, доҳий Ленин ҳузурига,— тасдиқлади Амир,— қурултой топшириғи бу. Доҳийга бизнинг республикамиз ҳақида гапириб берамиз. Икки республика ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш хусусида сўзлашамиз. Ёрдам сўраймиз. Бизга ўқиминшли кишилар: инженер-

лар, дўхтирлар, муаллимлар керак. Хонлик тугатилган бўлса-да, очлик-яланғочлик, касаллик, саводсизлик тугатилгани йўқ. Фабрика, заводлар қуришимиз, каналлар бунёд этишимиз лозим... Ниятларимиз катта!

— Сафаринг бехатар бўлсин, Амиржон,— деди чин юракдан Мирза.— Уйингда текинга ўтиришимиз қандай бўларкин. Ахир мушук ҳам текинга офтобга чиқмайди-ку.

Унинг гапида жон бор эди. Мирза умрида ҳеч нарсани текинга олмаган, ҳеч нарсадан текинга фойдаланмаган. Унинг авлод-аждоди ҳам шундай одамлар эди. Улар меҳнат қилиб кун кўришган, қадоқ қўллари билан ризқ-рўзларини топишган. Улар ҳам ўқиш-ёзишни билишмаган. Чунки бадавлат хонадоннинг болаларигина ўқиган. Уларнинг эса ўқишга қурбилари етмаган.

— Энди ўқиш текинми?

— Ҳа, энди ҳаммаси ўзгаради,— деди Амир чойдан бўшаган пиёлани қўяркан.— Сизнинг қизингиз ҳам хоҳласа саводли бўлади. Қани синглим, айт-чи, ўқишни хоҳлайсанми?

Ойгул нйманиб деди:

— Отам ишлари юришмаса, ҳар гал «хом калла» деб ўзларини койирдилар.

Қизнинг жавобидан завқланган Амир Мирзанинг тиззасини секин туртиб қўйди:

— Ажойиб қизингиз бор-да! Рус дўстларимдан бири «каллали қиз — порлаган юлдуз» дерди... қизингиз албатта ўқиши керак!

Мирза шунчаки илжайиб қўйди, ичида эса китоб кўтариб юриш аёл кишининг иши эмас, у болаларига қараши, овқат пишириши, кир ювиши керак дерди. Асрлар давомида шундай бўлиб келган. Агар одамлар ейишни тарк этишмаса, ўзидан кўпайишни хоҳлашса, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Ойгул айвонда идиш-товоқ юваркан, баъзан хиргойи қилиб қўярди.

— Қизингизнинг тақдири энди онасининг тақдирига сира ўхшамайди. Унинг келажаги порлоқ,— деди Амир Ойгулнинг овозини эшитиб,— Шарқ уйғонди деган сўзларни эшитаётган бўлсангиз керак. Ҳа, бу тўғри гап. Асрлар давомида ғафлатда ётган Шарқ халқлари уйғонди. Энди у ёруғликка интиляпти. Улар ўз тақдирларини ўзлари яратишади.

Мирза увушиб қолган оёғини кигиз устига узатди.

— Ҳар кимнинг пешанаси ярақлаган бўлавермайди. Биров ундоқ, биров бундоқ.

Унинг сўзларидан эскилик ҳиди анқиб турарди. Мирзага ўхшаганлар дунёга келиб хўрликдан бошқа нарсани кўришмаган. Шунинг учун унга бир нима дейиш қийин.

— Ҳурматли Мирза ака, гиштдан ҳам уй қуришади, ҳам сарой, тўғрими?..

Ҳар ким ўз-ўзича мулоҳаза юритиб, ухлагани ётишди.

Мирза уйқуси келмай, тўлғанарди. Амир билан бўлган суҳбат унинг дилига ғулғула солиб қўйди. Хаёллари тарқоқ, қаллиқ топилгунча, қиз ёнидан бир қадам узоқ силжимаслигини у яхши биларди. Ота ёнида бўлса ёмонми? Саводсиз бўлса нима қипти, ҳали саводсизликдан ҳеч ким кўр бўлмаган..

Шу хаёллар билан у ухлаб қолди.

Эрталаб бозорга бориб паранжи олиб келди-да, Ойгулнинг олдига ташлади:

— Сен катта бўлиб қолдинг, қизим. Энди кўчага паранжи ёпинмай чиқсанг, уят бўлади,— у мулойим гапиришга ҳаракат қиларди,— қани, ёпиниб кўрчи... Бир-икки ёпинган, унчалик эски эмас.

Ойгул истар-истамас паранжини олди.

— Нима, ёқмадим, қизим?

Ойгул отасига тик боқди. Буғдойранг юзида оқ сочлари, соқоли аксини кўрди-ю, отасига раҳми келди. Титроғини зўрға босиб миннатдорчилик билдирди.

— Раҳмат ота... паранжингиз учун...— деди-ю, хонадан тез чиқиб кетди.

— Нима гап... Хафа бўлдими?— ўнғайсизланди Мирза ва нажот тилагандай Амирга қаради. Амир ҳам унга тик боқди.

— Нонни қопга солсангиз, моғорлайди. Паранжининг қопдан нима фарқи бор? Нимага у севинсин...

— Мен унга ёмонликни раво кўрмайман-ку!

— Биламан, қилич ҳам ўз қинини кесмайди-да.

— Қизимдан қўрқаман, Урганчда чачвонсиз юргани учун бир хотинни ўлдириб кетишибди...

— Душманлар қўл қовуштириб ўтиришмайди, улар пайт пойлашади.

— Туғишган тоғаси бўққан дейишади.

— Эҳтимол, шундайдир. Демак, қул бўлган у, шу аҳволда қолаверган. Эскиликка тил теккизмаслиги ке-

рак. Душман ана шундан фойдаланади, уларни гиж-гижлайди, алдайди.

Амир гапини тугатиб, эшик томон юрди.

Мирза хаёлга ботди; нималар ҳақида ўйлапти у?

«Итти қопмайди деб бўладими? Хоннинг қанчадан-қанча итлари шаҳарда изғиб юрибди? Қизимни улардан эҳтиёт қилишим керак, худо сақласин... гуноҳдан четроқ юргани маъқул...»

Четроқ юргани маъқул! Четроқ!

Бу сўзлар қалбининг тўрида мустаҳкам ўрнашиб қолди. Қўллари билан юзини силаб илтижо қилди...

16

Амир кетганига уч-тўрт кун бўлган эди. Жума куни эди.

Қуёш гумбазлар устида нур сочмоқда. Ойгул шўрва пишириб, отаси масжиддан қайтишини кута бошлади. У ишқом тагида осмонга қараб ширин орзулар суриб ётарди. Бугун қувонч келтиришни истарди. Ширин хаёллари отаси келиши билан тумандек тарқалиб кетди.

Мирза қовоғини солиб, маҳси-кавушини ечди-да, пойгакка қўйди, чурқ этмай қўлини ювди. Индамай овқат еди. Кўринишидан бир нимадан хафага ўхшарди.

Қизи изтироб-ла унга қараб ўтирарди.

— Ота, тобингиз қочдими?

Мирза нимадир деб пўнғиллади, қизи ҳеч нима тунунмади. Ойгул хавотирлана бошлади. Отаси айвонга чиқиши билан орқасидан эргашди.

— Мен бирор гуноҳ қилиб қўйдимми?— ялиниб сўради қиз.

— Ҳа, ҳа...

Ойгул шоша-пиша дастурхонни йиғиштира бошлади. Мирза хуржунини ямаб бўлгач, қизини чақирди. Ойгул икки қадам нарида тўхтади. Мирза унга боқиб деди:

— Ҳазораспнинг нарёғида узоқ бир қариндошим бор. Эртага ўшаникига кўчиб кетамиз.

Ойгулнинг томоғига бир нима тикилгандек бўлди. Қовоғини солиб, паст овоз билан шивирлади:

— У... ўқишим нима бўлади?

— Бу ҳақда менга бошқа гапирма!— бақирди Мирза ва дўпписини ирғитди.— Нурлавойда ўқимоқчимисан? Нурлавоё хоннинг ҳарамии-ку! Авваллари хон қиз-

ларни зўрлаб у ерга олиб борарди, энди комиссарлар сизларни алдаб, бир кўрпага ётқизишмоқчи... Тфу... Сенга шунақа ўқиш керакми? Шунақа ўқишни истаяпсанми?

Ойгул кўз ёшларини артаркан, индамади. Эътироз билдириш у ёқда турсин, ҳатто отасининг кўзларига тик боқишга ҳам ҳақи йўқ эди унинг.

Мирза бир оз ҳовуридан тушиб ерга ўтирди-да, мўйловларини силади.

— Сен мўмин-қобил қизсан. Уз уйндан Нурлавойга қочиб кетган оқпадарлардан эмассан. Лекин бир ой ўтар-ўтмас улар ҳақида эшитасан, ҳали,— деди у Хива шайхининг гапини такрорлаб.

«Демак, қўрқмайдиганлар ҳам бор экан», ўйлади Ойгул. У отаси олдига келиб, ёлворгандай унга қўл узатди.

— Ота, мен бағрингиздан кетишни хоҳламайман,— унинг овози ўзига бошқача эшитилди.

Ўртага оғир сукунат чўкди. Томирлари бўртган Мирза тез-тез нафас оларди. У қаддини зўрға ростлаб қизини нари итарди:

— Айтганим айтган, деганим деган! Сўзимга кирмасанг... Яхшиси, бўлмагур хаёлларингни каллангдан чиқариб ташла.

Ойгул унсиз йиғлади, Мирза «эй худо» деганича оёқ остидаги ботинкани тепиб юборди ва кўчага чиқиб кетди.

Бу Панка берган ботинка эди. Ойгул кўз ёшларини оқизганича ботинкани ердан олиб, бағрига босди. «Гули, албатта кел»,— қулоғига жарағлаб эшитилгандай бўлди Панканинг сўзлари. Қандай қилиб боради? Баттар хўрлиги келиб йиғлади. Отасининг бир сўзлиги, бидъат-хурофотга берилганлиги, қизининг гапига қулоқ солмаётганлиги уни қийнарди.

Ойгул чанг босиб ётган отасининг дўпписига термилиб анча ўтирди. Кейин уни ердан олиб чангини қоқди-да, уйга олиб кирди. Мирза ер остидан қизига қаради ва ялнингансимон деди:

— Хафа бўлма, қизим, мен сенга ёмоликни раво кўрмайман. Сени ўғирлаб кетишганда гирдобдан хас излагандай роса ахтардим. Яна мени ёлғиз ташлаб кетмоқчимисан?

Унинг овози босиқ эди. Демак, жаҳлидан тушибди. Балки, кетишни хоҳламас...

Ботган кўёш нури сўнги марта дарахт учларига бир дақиқа қўнди-ю туннинг қора пардаси атрофга тарқала бошлади. Ойгул отасининг эшак охурига хашак ташлаганини кўриб, кетиш фикридан қайтганлигини англади.

— Қани қизим, ётиб ухла, эртага барвақт турамиз. Худо сенга инсофу тавфиқ берсин.

Ойгул кечаси ухладими, йўқми ўзи ҳам билмайди. У бир неча яшириқча ҳовлига чиқиб кирди.

Ойгул оғир изтиробда эди.

Қиз тонгга яқин кўча эшикни очмоқчи бўлган эди, кулф экан. Кейин, эшакка миниб, девордан паранжисини ташлади, сўнг ўзи сакраб тушди.

У кўчада бир неча дақиқа туриб қолди. Биринчи марта дадил ҳаракат қилиш қандай оғир эканлигини у шунда сизди. У қилаётган бу иши билан отасининг юзига оёқ тираётганини англади. Қалбида эскиликка қарши қаҳр-ғазаб туғён урарди. У ана шу туғён ёрдамида эскилик сарқитларига қарши кураш бошлаган эди.

Ойгул сал олдинга энгашиб юриб кетди. Баланд деворлар ўраган кўчадан бораркан, миноралар салобати босди уни. Назарида отаси гумбазнинг қора томлари тепасида туриб мушт ўқталаётгандай эди.

Унинг йўлида асрлар давомида авом халқни ўз измига бўйсундириб келаётган хурофот тўсқинлик қилаётган бўлса, узоқдаги озодлик юлдузининг шуъласи қалбини ёритмоқда эди.

У Қалтаминорда қандайдир шуълани кўрди, кейин яна қоронғилик қўйнига фарқ бўлиб кетди. Зимистон тун, қора деворлар... У чопиб борарди, оёқлари чалкашиб югурарди. Гумбазлар мушти янада қаттиқ сиқиларди. Миноралар уни йўлдан қайтармоқчи бўларди. Авом халқ уни ушлаб қолмоқчи бўлар, лекин Ойгулни энди ҳеч қандай куч тўхтата олмасди. Қандайдир бир куч уни олға бошлаётган эди...

17

Баъзан одам жаҳли чиққанда, ўз этини ўзи ейди. Мирза қизининг кетиб қолганини билиб, жаҳл билан уни қидиришга отланди. Оёқ ташлашлари ёшига тўғри келмас, жаҳл билан қадам босарди.

Нурлавойга яқинлашгач, қаҳр-ғазаби ортиб, титради. Нафратла унга тупурди.

Бузуқи Исфандиёр яшаган бу сарой ҳавоси унинг кўнглини беҳуш қилди. Хоннинг бу саройда қандай яшаганлигини бутун Хива аҳли биларди. Хон мармар ҳовуз олдидаги супасида ўтириб, яланғоч қизларнинг чўмилишини томоша қилар, ёқиб қолганини ҳарамга олиб боришларини буюрарди. Энди эса, ана шу ҳовуз-да Ойгул ҳам чўмиладигандек туюларди унга...

Ана шундай хаёллар ақлу ҳушини ўғирлаган Мирза иккала қўли билан дарвозани муштрай бошлади. Дарвоза ёнидаги кичкина эшикча очилиб, бир одам нима кераклигини сўради. Мирза саломни ҳам унутиб, ичкарига кирмоқчи бўлган эди, ёш милиционер йигит уни тўхтатди.

— Мен ичкарига киришим керак,— деди Мирза, милиционер йигит ушлаб қолганидан хафа бўлиб.

— Қимнинг олдига кирмоқчисиз, қандай ишингиз бор?

— Қизимни олиб кетгани...

— Ҳа... а,— кулди милиционер,— мумкин эмас!

Мирза ялиниб-ёлвориб сўраса ҳам, милиционер бошини чайқаб йўқ жавобини бераверди. Бундан унинг баттар жаҳли чиқди.

— Бош қимирлатишдан осони борми? Бу туянинг касби-ку!

Бундай таъналарга ўрганиб қолган милиционер Мирзанинг сўзларига эътибор бермади. Мирза унга яқинлашган сари, овози ҳам баландлашди:

— Сенда қиттек бўлса-да раҳм-шафқат йўқ экан. Сизлар бу ерда... сизлар бу ерда...

Жон-пони чиқиб кетган Мирзанинг кўзларидан ўт чақнарди. У бир нима демоқчи бўлар, лекин керакли сўзларни тополмай, баттар хуноби ошарди. Ниҳоят, овози борича бақирди:

— Ҳаммасини умумийлаштирмоқчисизлар, биламан!

Ҳа, бу сўзлар кўпчиликка таниш. Бидъатга муккасидан кетган кишиларнинг кўпи келиб ана шу сўзларни айтади. Ҳатто пичоқ ўқталганлари ҳам бўлган. Бунга дин ҳомийлари — мулла-уламолар айбдор, улар авом халқни йўлдан урмоқда эдилар.

Жаҳл отига минган Мирзага ўхшаганларга ҳозир гап қилмасди.

Милиционерлар Мирзани ҳовуридан тушириш, қизига ҳеч ким бу ерда ёмонликни раво кўрмаслиги ҳақида айтган гаплари бефойда эди.

— «Инқилоб қуёши» газетасини ўқимабсиз-да,— деди милиционер.— Бу ер энди хон саройи эмас, маърифат саройи. Газетада Хива халқини ўқитишга беш миллион сўм ажратилгани ҳақида ёзишди-ку! Бу катта маблағ, ошна. Янги ҳукумат камбағалларнинг фарзандлари илмли бўлиши учун ҳеч нарсани аямаяпти.

— Аёллар сенинг илмингни бошига урадими? Унга саводнинг нима кераги бор? Бешиқни ўқимасдан ҳам тебратса бўлади... Мени қўйиб юбор, жин ургур!..

Мирза узун қўлагининг кенг энларини шалвиратиб дарвоза олдида анчагача бақириб-чақирди, сўқинди, ялинди... Бу пайтда қизи эса қўлида бўр, доска ўрнига қўйилган тахта ёнида турарди. Тортинчоқ қиз терга ботиб, умрида биринчи ҳарфни ёзаётган эди...

18

Ариқдаги чиғириқ ҳуштак чалиб айланади, унинг косасидаги сув собиқ хон саройидаги экинларга жон бағишларди. Қосачалардан тўкилаётган сув қуёшда нуқрадай товланади. Чиғириқ тиним билмай туну кун айланади.

Нурлавойда ўқиётган бир неча хивалик қизлар орасида Ойгул алоҳида ажралиб турарди. Жангда ҳалок бўлган комиссарнинг кўзойнак таққан ўрта ёшлардаги беваси, ўқитувчи Надежда Алексеевна маҳаллий тилни яхши билгани учун, ҳар бир дарсни талабаларининг қулоғига қуярди. У паранжи ёпинган ўқувчиларининг хатосини кечирарди, баъзида катта-катта қизларнинг паришонхотирлиги уни қийнарди. Ойгул ҳам аъло ўқимаса-да, лекин унинг тиришқоқлиги, ўқишга чанқоқлиги муаллимага ёқарди.

Ойгул гоҳида чуқур хаёлга ботар, кўзларида қайғу сезиларди. Бунинг сабабини ҳамма биларди. Ҳар куни дарвоза олдига келиб, тўполон қилаётган киши отаси эканлигини ҳам билишганди.

— Сабр қил,— деди елкасидан қучиб муаллимаси,— бу кунлар унут бўлиб кетади...

Ҳа, бир умрга чўзилмаса керак бу тўполон. Вақти келиб ҳаммаси жой-жойинга тушар, фақат вақт чиғириғи тезроқ айлансайди...

У бир меъёрда айланади.

Меҳнаткаш Хива кучга тўлаётган эди. Мисгарлар, чеварлар, темирчилар, заргарлар, кулоллар артелга бишлашишди.

Эрталабдан хивалик йигитлар эски шаҳар четидаги ялангликда милтиқ ушлашни, отишни ўрганишарди. Ҳар гал ўқ отилганда нишонга тегмаса, «қўндоқни елкангга маҳкамроқ бос, ҳа, шундай, тепкини силтама, секин бос, нафас чиқарма...» деган сўзлар эшитиларди. Шварц ёшларга ҳарбий таълим берарди.

Душманни чексиз саҳрога қувиб, яқиндагина шаҳарга қайтган Миршаропов эскадрони машқ қиларди. Бу тинчлик узоқ давом этиш-этмаслиги ҳали номаълум. Бир гуруҳ аскарлар горнизон хизмати билан банд бўлса, қолганлари деҳқонларга ариқ тозалашга ёрдам берарди.

Аскарлар ҳовлима-ҳовли кириб, эски мис идишларни йиғишарди. Ёш республикада танга пул яшаш учун металл етишмаётган эди. Кўпинча хон тангалари солинган сопол кўзаларни, тошқовоқларни олиб чиқиб беришарди. Хон замонидаги тангалар қайта эритилар ва ундан ўроқ, жўхори сўтаси расми солинган танга яшашарди. Гоҳида «5000 сўм» деган муҳр босилган шоҳи пуллар ҳам чиқиб қоларди. Жаҳонда фақат Хивада шоҳи пуллар бўлган, холос.

Дастлаб тузилган комсомол ячейкалари маданий-оқартув ишларини кучайтириб юборди. Ёшларни пионер сафига қабул қилишар, аёлларни паранжи ташлашга даъват этишарди. Рўзимат Маҳрам биносида комсомоллар ҳаваскор тўғараги «Эски ва янги мактаб», «Қўш хотинли оила» каби томошалар кўрсатишарди (аёллар ролини йигитлар ўйнашарди). Томошалар бошланиши олдидан инқилобий қўшиқлар ёзилган пластинкаларни қўйишарди. Ерда оёғини чалкаштириб ўтирган, чопон ва катта пахмоқтелпак кийган ўзбек, туркман, қорақалпоқ йигитлари овоз чиқараётган яшикка ўхшаган нарсага граммафонга ҳайрон бўлиб термилишарди...

Қоронғи кўчаларда, муюлишларда қора ниятли бузуқлар санғиб юришарди. Мачит ва мадрасалар ҳудуджўйларга тўла эди. Янги тузумнинг ҳамма душманлари ўзини панага олмаган эди ҳали. Доғули унсурлар совет идораларида турли лавозимларни эгаллаган эдилар. Улар сохта кулги билан оддий кишиларни йўлдан уришар, ер тақсимлашни тўғри ўтказишга ҳалақит беришар, пайт пойлаб халқнинг ишончли кишиларини ишдан олиб ташлашарди. Миллий масалани ҳал этишда миллатчилик уруғи сепишарди. Нозирлар совети-

нинг раиси Полвонниёз Юсупов бошлиқ буржуа миллатчилари Хоразмни Совет Россиясидан ажратишга ҳаракат қилишарди.

Ярим оч, ярим ялонғоч, революцион Россия қўлидан келганча Хоразмга ёрдам бермоқда эди.

Ёз охирларида шаҳарнинг икки ёнида ўн метрли қуббадор миноралар юксалган дарвозахонасидан Хивага бир неча арава қарвони кириб келди. Қарвонни милтиқли аскарлар қўриқлаб келишарди. Олдинги аравада қизил бахмал дўппи кийган киши ўтирарди. Аравалар майдонга келиб тўхтагач, у атрофга йиғилганларга қараб нотиклардек деди:

— Биз, хиваликларнинг Москвага бориб келган вакиллари,— у ёнидаги шерикларнинг кўрсатди,— сизларга жаҳон пролетариати улуғ доҳийси Лениндан алангали салом олиб келдик.

Майдондагилар Амирни танишди.

— Сизларга мана бу совғаларни олиб келдик,— деди у чанг босган араваларга ишора қилиб...

Бир одам пақирда қимиз олиб келиб, аравадагиларга узатди. Майдонда ногора-сурнай овози янгради. Одамлар совғадан беҳад шод эди: энди улар мато оладилар, калиш киядилар, керосин, идиш-товоқ олишади.

— Чоржўйда бир вагон молимиз қолди, биз ҳаммасини олиб келолмадик,— давом этди сўзида Амир.— Бизга тажрибали мутахассислар юборадиган бўлишди. Шифокорлар, муаллимлар, ҳарбийга ўргатадиганлар... Улар дори-дармон, қурол-аслаҳа ҳам келтиришади. Қуролимиз кўп бўлади, қани энди Жунаидхон бизга яқин келиб, кўрсин-чи, додини берамиз.

Қатта салла ўраган семиз кишининг ранги ўчди, бошқалар хурсанд эди.

Аравалардаги юкни олиб кетишди. Амир уларнинг бирини тўғри Нурлавойга ҳайдади. Надежда Алексеевнага ер шари тасвирланган глобус, қоғоз, қалам берди. Буларни кўриб ўқувчи қизлар беҳад хурсанд бўлишди. Улар орасидан Ойгулни таниш қийин эди. Қайси бири Ойгул? У қизни соғингани учун тезроқ кўришни, у билан суҳбатлашишни хоҳларди. Ойгул паранжисини олиб, йиғитга қараб жилмайган эди, қизлар уялиб кетишди.

Улар безакли устун ёнига бориб секин-секин гаплашишди. Йиғит уни бугуноқ уйга бор дер, қиз эса эрта-

индин борарман деб кўнмасди. Ахири, бугун уйга бо-ришга рози бўлди. Амир кетди.

Ойгул иккиланиб қолган эди. Дарсда ҳам паришон-хотир ўтирди. Уқишдан сўнг юзларини совуқ сувга ювиб, кийинди-да, саройдан чиқди.

Ариқда чиғириқ ҳамон ҳуштак чалиб айланарди, лайлак чинор шоҳидаги инида мудрарди.

Ойгул оғир қадам ташлар, у ҳали ҳам уйга борсам-микан, йўқми, деган хаёлда эди. У тор кўчадан юриб, бир вақтлар Хитой ва Хуросондан келган карвонлар ўтган йўлга чиқди-да, кейин ола-говур майдонга келди.

Ҳаммаёқдан ҳар хил товушлар эшитиларди: қўй-қўзиларнинг маъраши, эшакларнинг ҳанграши. Доимо вазмин туялар кавш қайтариб, секин юрар, гоҳида узун бўйинини чўзиб, дарахт шоҳларидаги барғни оғзига соларди. Мешкобчилар, новвойлар бақирғи, ҳар хил касбдаги ҳунармандларнинг ўз молларини кўкларга кўтариб мақташлари оламини тутиб кетган эди. Этикдўзлар, кулоллар, сабзавот ва полиз маҳсулотлари сотаётган деҳқонлар, китоб дўконларидаги сотувчилар, кўз-бўямачилар ҳам шовқинга шовқин қўшишарди.

Олтинсимон қовунлар уюб ташланган. Хива чопонидай йўл-йўл чизғи бор тарвузлар...

Хоразм сахий замнининг ноз-неъматларига майдон тўла эди. Ҳунармандларнинг қадоқ қўллари билан ясалган идиш-оёқлар, тўқима матою гиламларни айтмай-сизми — ҳаммаси бозорга файз киритган эди.

Ойгул бозордаги тиқилинчдан зўр-базўр ўтиб, атир-упа дўкони олдида тўхтади-да, бронза ҳалқа, тароқ сотиб олди. Чўнқайиб, аллақандай эски қўлёзма китобни энди варақлай бошлаган ҳам эдики, аллакимнинг:

— Қўлингни торт, эй хотин! — деган ўшқирғини эшитиб, ўрнидан туриб кетди. Шунда кимнингдир шанига айтилаётган ёмон сўзлар қулоғига чалинди. Сал нарида, қамиш бостирма тагида ўтирган бир тўда эр-какларни кўрди. Уларни бозор қизиқтирмас, мусаллас ичиб, атрофга ўғринча боқишар эди.

— ...шамол бўлмаса теракнинг шоҳи қимирламайди.

— Шамол туради...

— Туради-ю, қизил хўрозларнинг патини юлади.

Ойгул бу гапни эшитиб чўчиб кетди. Гаплашаётганлар босмачилар эканлигини сезган эди. Бу нусхалар бир-бирларига қуръон сақланадиган шоҳи халтачалар узатишар, халтачада эса тўппонча борлиги билиниб ту-

рарди. Улар қизил аскарларга ҳужум қилишмоқчимас-микин? Ойгул шундай хаёлга борди-ю, махоркадан мўйлови сарғайиб кетган Ермулла акани, доимо қувноқ Панкани, чўзинчоқ юзли акаларни ўйлади... Уларнинг ҳаёти хавф остида, ёрдам бериш керак... Қандай қилиб ёрдам беради?

У одамлар орасида узоқ юрди, бош кийимига беш қиррали юлдуз таққан биронта одамни учратмади. Вақт эса ғанимат эди.

Штабга югурсинми? У ерга етиб боргунича булар кетиб қолсачи! Уйга бориб Амирга айтай деса, уйи ҳам узоқ.

Кеч бўла бошлагач, бозор ҳам тарқай бошлади. Босмачилар ҳам ўринларидан қўзғалишди...

Ойгул уларнинг кетидан эргашди. Узоқдан уларни кузатиб бораркан, бирорта отлични кўриш ниятида атрофга алангларди...

Қоронғида босмачилар аранг кўринарди. Анча юргандан сўнг уларни йўқотиб қўйди.

Босмачилар ўзларини панага олиб, қизни кутиб туришди. Ойгул яқинлашиши билан унга ташланишди. Барзанги бир йигит унинг кўксига тўппонча қадаган эди, паранжиси тушиб кетай деди.

— Кимсан? Чекистмисан?— сўради кимдир бурчакдан.

— Йўқ, қиз боламан,— жавоб берди Ойгул.

Йигит ўпмоқчи бўлиб ичкилик анқиб турган оғзини қизнинг юзига яқинлаштирган эди, Ойгул юзини четга бурди, йигитнинг орқасидан туртиб «йўқол» деди.

Босмачилар унинг кетидан хохолаб кулиб қолишди.

Ойгул йўл бўйи уларни лаънатлаб борди, қўрқув ўрнини энди жаҳл-нафрат эгаллаган эди.

Қиз тор кўчадан ўнгга бурилди, бир кўча юриб, яна ўнгга бурилди, яна шундай қилди, босмачилар уни тўхтатган биринчи ҳовли дарвозаси тирқишидан ичкарига қаради: босмачилар суви қуриб қолган ариқдан қизил аскар томон эмаклаб боришарди.

— Ҳой,— секин чақирди Ойгул.

Қизил аскар эшитмади. У бир жойда тўхтаб, Хиванинг энг баланд Исломхўжа минорасига тикилиб қолди.

Ойгул қаттиқроқ чақирмоқчи бўлди, лекин босмачилар эшитиб, ўққа тутишлари мумкин деб қўрқди. Энди нима қилсин?

Ниҳоят оёқ остидаги тошни олиб, қоровулга отди.

Аскар ҳушёр тортиб, ариққа қаради. «Эй, аскар йигит, нега анграйиб турибсан, ахир сени ўлдиришмоқчи-ку!» Аскар елкасидан милтиғини олди.

— Тўхта!

Орага чўккан оғир сукунат бир неча дақиқага чўзилди.

Ўқ отилди.

Кетма-кет ўқ отила бошланди. Қоровул бирдан қоринини ушлаб, баланд минорага таъзим қилаётгандай икки букилди.

Ойгул қўллари билан юзини бекитди.

Босмачилар ариқдан сакраб чиқа бошлашди. Улар ҳамма ишни ими-жимиди бажаришмоқчи эди. Эшикка темир-терсак илиб, устидан керосин қуйишди-да, гугурт чақиб юборишди. Ёнган нарсаларни томга иргитишди.

«Қизил хўрозларни патини юлади!»

Ойгулнинг қулоғига бу сўзлар совуқ эшитилди. У жон-жаҳди билан кўчадан чопиб кетди.

— Одамлар! Ҳой одамлар!

Ёнган атрофни ёритди, омбор ҳам ёна бошлади. Бу ерда тўрт минг аршин газлама бор эди!

— Амир большевой, яна олиб келавер, бизда гугурт топилади.

— Ҳа-ҳа-ҳа...

Босмачилар қолган керосинни ҳам сепиб, қоча бошлашди.

Бу пайтда тревога эълон қилинган, қизиллар йўлга чиқишган эди. Отлиқлар даҳшат билан ўт тушган жойга етиб келишадиганини сезган босмачилар тумтарақай бўлиб қоча бошлашди. Улар ўзларининг жонини сақлаб қолиш учун қанчалик ҳаракат қилишмасин, қасоскорлардан қутула олмади. Биринчи отлиқ аскар улардан бирини қилич билан чопди, иккинчиси нишонга теккан ўқдан қулади. Яна бирини аҳоли тепкилаб, асфалософинга жўнатди.

Ўт тезда ўчирилди.

Қўрқиб кетган лайлақлар яна инларига қайтишди.

Оҳ, лайлақлар, лайлақлар! Сизлар ҳали кўп безовта бўласизлар, иссиқ инларингиздан қочиб, ҳали кўп марта ҳавода муаллақ қоласизлар!

Бойлар, эшон-муллалар эски ҳаётни қўмсаб, қўлларига милтиқ олиб, адоватни кучайтирмоқда эдилар.

Сентябрь ойида Хивада отишмалар янада кучайди. Хоразм Халқ Совет Республикасига суқулиб кириб ол-

ган Полвонниёз Юсупов бошлиқ сотқинлар юзга яқин Туркистон ҳарбий инқилоби бошлиқларини, қизил аскарларни отиб ташладилар. Ҳалок бўлганлар орасида аҳоли ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган Нозирлар Совети раисининг муовини Қўшмаматхон ҳам бор эди. Қўшмаматхон Жунаидхондан аллақачон юз ўйрган бўлиб, ёш Совет республикасига сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда эди.

Хива нотинч эди. Ҳар ер-ҳар ерда одамлар тўпланишарди. Ўзбеклар билан туркманлар бир-бирларига кинадоват билан қарашарди. Эл орасига миллатчилик уруғи сочилган эди.

— Ҳукумат гўё ўқланган милтиқ, уни бошқара билиш керак,— деди Мирза.

— Ярамаслар нима қилиб қўйишди-я?— деди Амир бошини ушлаб,— душман энди тинч турмайди...

Унинг кўзлари тинди...

Маънавий дакки еган босмачилар ҳаддидан оша бошлади. Водийда ўлдиришлар, талашлар авж олиб кетди. Энг гавжум қишлоқ ҳам бир кечада ҳувиллаб қоларди.

Саҳрода санғиб юрган Жунаид бўлаётган воқеалардан беҳад хурсанд эди. Айниқса, Қўшмаматнинг ўлдирилиши уни севинтирди. Шунга қарамай, у қўрбошилларини йиғиб, қовоғини солганича, қаҳр-ғазаб билан гапирди:

— Қизиллар бизни Хивадаги кўп биродарларимиздан маҳрум қилдилар, энди улар ғарб томонга йўл олишмоқчи...

Унинг боқишлари совуқ, асаби бузилган эди. У тўсатдан жимиб қолди, инглиз винчестрини ушлаганича биродарларининг хотирасини ёд этгандай бўлди. Сўнг узун соқолларини тутамлаб, совуқ кўзларини ўтирганларга тикиб деди:

— Ўлдирилганлар руҳи туркманларнинг озодлигини қайтариб олиш учун бизни қасос олишга ундаяпти. Эрон орқали инглизлар ёрдам бермоқда. Улар мададига суяниб, биз Хоразмни қизиллардан халос этмоғимиз зарур. Қўзғолонга, муқаддас урушга тайёргарликни кучайтиришимиз керак.

Тома-тома кўл бўлур, деганларидек, билим ҳам шунга ўхшаш нарса эмасми?

Саводсизлик аллақачон тугатилган, унинг маърифат нури кишилар кўнглини ёритарди. Ойгул қаёққа бормасин, қиличи бор аскардай паранжиси билан китобни яшириб олиб юрарди.

У горнизон штабига хат ташувчи бўлиб ишга кирган эди. Иши унчалик кўп эмас, шунинг учун ҳам ҳар куни бир-икки соат мутолаа қилишга вақт топарди. Бўш қолди дегунча, ойна олдига ўтириб, қўлига китоб оларди. Илм бўстонига сайр қилган сари у ўзини анча бардам ҳис қиларди.

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисроқ кетгил.

Йўл изла донолар сухани томон.
Доно сўзин такрор этиб, кез жаҳон.

Ҳар нечук илмдан эшитсанг бир сўз,
Уни тинмай ўрган кечаю кундуз.

Ҳарфлар ҳарфларга, сўзлар сўзга уланиб жонли сатрлар ҳосил қиларди. Бу сатрлар билан Ойгул ширин суҳбат қурар, билмаганларини ўрганиб, ўзини тобора бахтли ҳис этарди.

У навбатдаги варақни очди:

Илмдан бир шўъла дилгатушган он,
Шунда билурсанким, илм бепоён.

Кимдир кўчадан шошиб кирди-да, эшикни тарақла-тиб ёпди, совқотган қўллари билан Ойгулнинг кўзларини тўсди. У чўчиб кетди, кейин Панканинг қўлларини таниб, хотиржам бўлди. Панка Ойгул олдига биронта юмуш билан тез-тез кириб турарди. Баъзи одамлар бир-бирлари билан учрашганларида худди бир нарсасини йўқотиб қўядигандек, ажралишгилари келмайди. Улар бир-бирларига жуда ўрганиб қолган эдилар.

— Уқияпсанми?

— Ҳа, Фирдавсийни ўқияпман.

— Севги ҳақидами?

— Йў...ў...қ.

— Ҳм, мен шарқ шоирлари фақат муҳаббат, булбул, гул ҳақида ёзишади, деб ўйлардим.— Панка қулоч ёйиб гапиди давом этди.— Севилмаган кимса ўчиб қолган шамнинг худди ўзи, унга парвона ҳам яқинлашмайди.

Иккаласи мириқиб кулишди. Ойгул қўлидаги китобни авайлаб рўмолчасига ўраркан, сўради:

— Бу ерда «жасурлик» деб ёзилибди, бу нима дегани?

Панка ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб деди:

— Қоронғи ўрмонда қуёнлар тулкини ушлаб олиб, жунини юлишди... Шунини жасурлик дейишади.

— Нима, сен айтаётган қуёнлар эшакдан тарқалган бўлса керак-а!— Ойгул ҳам ҳазилни ҳазилга йўйди.

Икки дугона кулишди.

Шу пайт ён эшикдан қирра бурунли ординарец бошини чиқариб:

— Ҳой, курк товуққа ўхшаб намунча қақағлайсанлар! Ахир командир телефонда гаплашяпти.

— Бўлди, бўлди, овозингни ўчир, жўна хўроз,— деди Панка.— Ўзимиз биламиз.

Дугоналар бир-бирига кулиб қарашди. Ёшлик-да! Бири йигирма бир ёшда, иккинчиси эса ҳали ўн олти ёшга ҳам тўлмаган эди.

Улар командирга халақит бермаслик учун секин гаплашишди. Панка Ойгулга яқинроқ ўтирди-да, мовий кўзларини унга тикди:

— Агар рост бўлса, Самарқандда хотин-қизлар паранжиларини ёқишаётган эмиш! Бунга журъат этиш учун ҳам жасурлик керак!

— Керак,— акс садо эшитилгандай бўлди.

— Мен ҳам керак деб ўйлайман,— Панка паст овозда гапирди. Ойгулнинг елкасидаги паранжисини олиб, тортиб-тортиб кўрди.— Мен сенинг ўрнингда бўлганим-да, буни аллақачон ёндирган бўлардим,— кейин кўзини сузди. Паранжи ичида сени қайси йигит севиши мумкин.

— Отам уришади,— деди Ойгул эшитилар-эшитилмас.

— Бир марта урар, икки марта уришар, кейин оғзи оғригач, гапирмайди! Сен эса турли кўз ва таносил касалликларига учрамайсан. Бу касалликларга паранжи айбдор-ку...

Балки шундайдир. Панка дўхтир, билгани учун га-
пиряпти-да.

— Хўп, Паня...

— Бўпти, Гуля, соғ бўл!

Панка чиқиб кетди.

«Самарқандда...»

— Самарқандда ва Туркистоннинг бошқа шаҳарла-
рида паранжига ҳужум бошланганини олдин ҳам эшит-
ган эди. Қолоқликка, эскиликка қарши ҳужум бошлан-
ганди.

«Хивада-чи?»

Хонаки печка ловиллаб ёнмоқда. Чўян печканинг
эшигидан шуъла кўринди. Гўё ёнар кўздек бу шуъла
Ойгулга интилаётгандай, ундан «Қўлингдан шу иш
келадими?» деб сўраётгандай туюларди.

Ойгул печкага яқинлашиб, эшигини очди. Соксовул
ловиллаб ёнмоқда. Бир тўнканинг устига ўтириб, ала-
нгага тикилиб қолди. Иссиқ ўтган паранжисидан қўлан-
са ҳид чиқди. Қизнинг кўнгли айнаб, кўзлари тинди.

«Бу рўдапога ўт қўй, ёндир буни!»— дерди ички
бир нидо.

Қизнинг кўзларидан нур чақнар, яноқлари ял-ял
ёнарди. Яна кўз ўнгида отаси пайдо бўлди: қиз уйига
боради, отаси уни очиқ кўриб қўрқиб кетади... Дарров
у аҳдидан қайтди, отасининг тоби йўқ, уни хафа қил-
маслик керак.

Ўйлаб-ўйлаб ўйининг тагига етолмади. Секин печка
эшигини ёпди. Шуъла ҳам, кўзидаги ўт ҳам сўнди.

2

Хоразмни қоп-қора туман қоплаган, дарахт шохла-
рини, қовжираган майса-гиёҳларни қиров босган. Эса-
ётган кучли шамол дарахт шохларини аёвсиз тебра-
тарди.

Хива туман ичида. Фақат миноралар элас-элас кўз-
га ташланади.

Ҳаво рутубатли ва совуқ эди.

Бир минг тўқиз юз йигирма тўртинчи йилнинг қово-
ғи солиқ январь ойининг тоғи эди. Штабга отлиқ қи-
зил аскарлар шошиб кириб келди. Азбаройи чоғани-
дан терга ботган отнинг буғ чиқиб турган ёлига қўли-
ни қўйиб ерга ирғиб тушди. Қоровулга ҳам эътибор
бермай, тўғри командир хонаси томон юрди. Юзидаги
терни артаркан, ахборот берди:

— Биз Амудан ўтмоқчи эдик. Кемалар тўхтайдиган жойга келишимиз билан отлар тақа-тақ тўхтади. Қанча қамчи урмайлик, жиловини тортмайлик, асло олдинга юришмади. Атрофга қараган эдик, қордаги доғларга кўзимиз тушди. Сал нарироқда ўлиб ётганларни кўрдик. Телефон линиясини тузатгани борган алоқачиларимиз қип-яланғоч, баданларининг соғ жойи йўқ. Терисини шилиб олишибди... Ҳатто биттасининг ичак-чавоғини ағдариб кетишибди.

Бу Жунаид қолдирган қонли из эди. Қаҳр отига минган чаён Қорақумдан яна буёқларга келганди. Атрофига хивалик туркманларнинг уришқоқларини йиғиб, водийга қўққисдан ҳужум қилган эди. Яна даҳшатли кунлар бошланди. Хонқа, Ҳазорасп, Питнак ва Хоразмнинг бошқа вилоятларида Совет ҳокимиятининг вакиллари ҳамда уларга ёрдам бераётганлардан ваҳшиёна ўч олина бошланди. Кўпларни ўлдиришар, жазолашарди.

Миршаропов эскадрони (Миршаропов яқинда қизил армиянинг миллий бўлинмаларини тузиш учун Тошкентга чақирилган эди) жанг қиларди. Эскадрон босмачилар билан қаҳрамонона жанг олиб борди. Лекин кучлар нисбати тенг эмас эди. Жанг Хива атрофида борарди. Босмачилар тўрт томондан мўрималахдай бостириб кириб шаҳарни талай бошлашди.

Шаҳарга биринчи бўлиб кирмоқчи бўлганлар адабини еди. Қалъа девори этакларида барпо этилган баррикадалардан ёғдирилган ўқлар хато кетмади, қон ҳалқоб бўлди, атроф саллалди ўликка тўлди.

— Бизни енгиб бўлсан, газандалар,— деди нафасини ростлаб олган Шварц.

Аскарлар ўтириб, бир оз дам олмоқчи бўлишган эди, душман яна ҳужум бошлади.

Қалъа деворлари ўқдан илма-тешик бўлиб кетди. Бўлинма командири, ёшгина йигитча сал эҳтиётсизлик қилган эди, қўлидаги бинокль ерга тушиб кетди — чакасидан қон оқа бошлади...

— Ур!.. Ур!..

Атроф тўс-тўполон бўлиб кетди. Дуч келган томонга отишар, ҳавода қиличлар ярақларди.

— Келавер... яқинроқ кел, яна, яна...— деди Шварц, босмачилардан кўз узмай, сўнг команда берди.— Огонь!

Ҳасан ҳам мерганликда босмачилардан қолишмасди. «Максим» ишга тушди.

— Ур... ми? Мана сенларга, ур!— бақирди Ҳасан.

Акасига ёрдам бераётган Ҳусан индамай ўқ таширди. У олача тўн кийган, соқолли отлиқликлар тумтарақай бўлиб қоцаётганини кўриб турарди...

Босмачиларнинг ҳужуми қайтарилди.

Ҳали шаҳар қамалда эди. Жунаиднинг буйруғи билан телефон ва телеграф симлари узиб ташланди, симёғочлар йиқитилди, ариқларда сув тўхтаб қолди. Босмачилар қуриб қолган ариқлардан, нураган деворлар панасидан чумолидай шаҳарга ёпирилиб кира бошладилар. Қора чумолилар қизил Хивани домига тортмоқда эди.

Душман ғазабнок эди. Ун олтинчи йилда руслар кетиши билан, Жунаид Хивани осонгина эгаллаган эди. Ҳозир у қанча ҳаракат қилмасин, қанча талафот бермасин, шаҳарга киролмай, жиғибийрон бўларди. Балки разведкачининг, шаҳарда руслар кам қолган, эскадрондаги аскарлар уқувсиз ёшлар, қурол-яроғлари ҳам ҳисобли деб келтирган хабари нотўғридир?

Жунаидхон қумдан сарғайган бўйинини қашиб, тирноғини тишлади. Саводсиз, меровроқ бўлса-да, курашнинг кўп усуллари биларди. Шунинг учун ҳам ўзига маълум бўлган усулни қўлламоқчи бўлди.

— Биз, кофирларга нисбатан бошқача йўл тутишимиз керак. Уларнинг ичига кириб олишимиз зарур,— деди у гиламлар тўшалган чодирига намоз ўқигани тўпланган босмачи тўдаларининг бошлиқлари Оғажон эшон, Дурди Қилич, Ҳақимбек ва бошқаларга.

Жунаидхон гапираркан, тишларини ғижирлатарди.

3

Жума мачити олдида хирсонбарахон одам йиғилган. Жун чакмон кийган бир кимса ислоннинг енгиб бўлмас кучи ҳақида ваъзхонлик қилиб, оқсоқолларни, художўйларни шариятга бўйсунушга даъват этарди.

— Худо сизларни ёрлақайди, динга асло шак келтирманглар, кимда ким худони тан олмай, шарият душманлари ёнини оларкан, ундай одамнинг икки дунёси куяди, юзи худои таоло олдида қора бўлади...

«Ҳа, тулки сенмидинг?»

Амир тўхтади, тўппончасининг қинини ушлаб қўйди. У Мирза билан Ойгулга кутиб туринглар, дегандай ишора қилди-да, одамларни туртиб-суртиб олдинга юра бошлади. Мирза унга етиб олди:

— У оқсоқолларга ташвиқот қиляпти, яхшиси мен бора қолай.

Минораларнинг сояси чўзилди. Қаердандир оч итнинг хуригани эшитилди. Узоқдан эшитилаётган якка-якка отишмалар асабга тегарди.

— Сен ўзинг кимсан?— қатъий сўради Мирза.

Чакмонли киши кир салласини тўғрилади-да, бўйнидаги туморини кўрсатди. Сўнг овозини ўзгартириб, деди:

— Мен художўй бир одамман...

— Йўқ, сен оддий художўй эмассан,— янада қатъийроқ деди Мирза.— Сурбетни кўзидан, эшакни қулогидан танишади.

Иккаласи бир-бирига заҳархандалик билан қарашди.

— Ҳу, ана у ерда, тимнинг тагида қулларнинг қўлига солинадиган кишан уюлиб ётибди. Балки, шу кишанлар билан яна қўлимизни боғламоқчидирсан?— Мирзанинг астойдил жаҳли чиққан эди.

Мирзанинг қарашига дош беролмаган — «художўй» оломон томонга қараб қўл очди:

— Мусулмонлар, эсларингда бўлсин, кулфатнинг эшиги доимо очиқ бўлади,— кейин заҳарханда деди:— Яна бир неча кундан сўнг бу ерда ҳамма нарса ўзгаради...

— У — ў... сувни кўрмасдан этик ечма!— бақирди Мирза ва унинг қўлидан маҳкам ушлади.— Қим эканлигингни айтасанми, йўқми?

— Биз худо измидан юрамиз...

— Ўзингни гўлликка солмай жавоб бер!

— Сени шайтон йўлдан урганга ўхшайди, қўйвор қўлимни!

— Ҳозир илтифотингизга, ҳозир...

Чарм костюм кийган Амир уларга яқинлашди. «Художўй» унинг тасмасидаги тўппончани кўрди-ю, ўзини йўқотаёзди. Кўзлари қаҳрга тўлиб, қўрқинчли қараш қилди, чакмон остидан қўлига тўппонча олди.

Отилган ўқ чолнинг очиқ оғзига тегди. Ер чирпирак бўлиб айлангандай бўлди, чол «гуп» этиб ерга йиқилди.

Атрофга бир дақиқа сукунат чўкди.

Қотил мачит томонга қочди. У ерда эгарланган оти турган эди, отга минди-да, жиловини бўш қўйди. Бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Унинг кетидан ўқ узилди, лекин ғафлатда қолишган эди. Амир тўшпончасини қинига солди.

Шаҳарда ҳар кун қотиллик бўлиб турарди. Дарвишнамо ёки деҳқонча кийиниб олган Жунаид йиғитлари қамалда қолган шаҳарга кириб олишган эди. Улар тартибсизликлар қилишар, миллий адоватни кучайтиришар, сув ва озиқ-овқат маҳсулотларини заҳарлардилар. Собиқ навкарлар, миршаблар, қуролланган яширин тўдалар, шаҳар бойлари билан тил бириктириб бурчак-бурчаклардан ўқ узишар, уйларга ўт қўйишарди. Бир ҳафта ичида қанчадан-қанча қизил аскарлар, командирлар қурбон бўлди. Мирза ҳам душман ўқидан ҳалок бўлди. Аёллар, чоллар мурда тепасида бош эгиб туришарди:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим...

Ойгул тиз чўкиб фарёд қиларди, қонга бўялган қорини гижимларди. У отасининг ўлганига сира ишонмасди. Наҳотки энди у отасини сира кўрмайди? Икки қўли билан отасининг бошини кўтариб юзларига босди:

— Ота! Отажон!—пола қиларди қиз. Биров уни мурдадан ажратмоқчи бўлди, кимдир ўликнинг юзига рўмол ёпди.

— Илоё жойнинг жаннатда бўлсин!

4

Қалъада ҳозиргина душманни ҳайдаган, оғир жангдан чарчаган қизил аскарлар дам олишмоқда эди. Газетага қўпол қилиб ўралган тамакни қўлдан-қўлга ўтарди. Аскарлар бор нарсаларини бир-бирлари билан баҳам кўришарди.

Шварц тамакисини қаттиқ тортди шекилли, қув-қув йўталди.

— Бошқа касаллик етмагандай, тагин шамоллаб қолган бўлсам-а.

Ҳорғин юзлар жилмайди.

— Ермолай, кулгилироқ бир нима айт, бўлмаса мудроқ босяпти.

— Қўлтигингни қитиқла, уйқинг қочади.

— Бу ҳазил эмас, чин гап.

Шварц шинели этакларига оёғини ўраб, жойлашиб ўтириб олгач:

— Гапир десанглар гапиравераман, тилнинг суяги йўқ,— деди ва давом этди:— Бир воқеа эсимга тушиб

қолди. Тўрт томондан ўқ вишиллаб ўтиб турарди. Қайси ёнга энгашмай, ўқ орқамдан қувларди. Мен бута орқасига яшириниб, ўзимни майса устига ташлаганимни биламан, пешанамдан ўқ тегса бўладими? Шартта қўлим билан ушлаб олдим. Қарасам, қўнғиз экан.— Ҳазил маромига етмаган бўлса-да, тингловчилар кулишди. Дарвоза олдида турган қоровул ҳам жилмайиб қўйди.

— Ермолай, қандай уйлантиришганини айтиб бер?

— Ҳо, қорнинг ноғора чаляпти-ю, хаёлинг бошқа ёқда-я! Яхшиси босмачиларни тезроқ йўқотишни ўйла, бўлмаса улар ҳаммамизни хотинли қилиб қўйишади.

— Биз зийрак турибмиз, қулоғимиз динг.

— Сабр қилинглар, тирмизаклар...

У тамаки қолдиғини тирноғи билан чертиб юбордида, оғзидан буруқситиб тутун чиқаркан зорланди:

— Оёқ зорманда яхши букилмайти... Бутунлай букилмагани ҳам маъқул эди.

У зинадан пастга туша бошлади.

Олдинда ёш йигит келаётганини кўрди. Комсомоллардан бўлса керак. Улар тез-тез келиб туришар, қамалда қолган горнизонга қўлларидан келган ёрдамни аяшмасди. Уйларидаги сўнги бурда нонни ҳам, охирги иссиқ кийимларини ҳам қизилларга олиб келиб беришарди. Тунда босмачилар кўп жойларга гулхан ёқиб, кўз-қулоқ бўлиб туришганда, улар аскарлар учун сув келтириб, хумларни тўлдиришарди. Комсомоллар душман ичига сездирмай кириб боришар, гранаталар ирғитиб, кўп босмачиларни жаҳаннамга жўнатишарди. Уруш қурбонсиз бўлмаганидек, ҳаммаси қайтиб келмасди. Лекин тунги сайр қилишлар давом этаверди.

— Кап-катта одам бўлиб қолибсан-ку,— деди узоқдан Шварц қора қош, буғдойранг йигитчага қараб: «Йигит» яқинлашганда у Ойгул эканлигини кўриб, уялиб қолди. Қиз бошида телпак, эғнида пахталик шим — худди йигитга ўхшарди.

— Жа очилиб кетибсан-ку...— деди у ва Панкадан Мирзанинг ҳалок бўлганини эшитгани ёдига тушиб, ўзини босди,— кел, келавер. Ҳу, анави минора олдида Ҳасан билан Ҳусан ўтиришибди. Сени кўриб хурсанд бўлишади.

Унинг кетидан Ойгул ҳам юрди.

— Эҳтиёт бўл, бу ер жуда хавфли, бир фалокат бўлмасин тағин.

Қиз буни биларди, қўрқув нималигини билмасди. Дайди ўқ, отасини дафн этиш, жума мачити ёнида пайдо бўлган қабр қизнинг мурғак қалбида ўчмас из қолдирганди. У бутун аламини, қаҳр-ғазабини душманга қаратди. Алам ва ўкинч қўрқувни енган эди...

У уч кун туш кўраётгандай яшади. Амир овутишга қанча ҳаракат қилмасин, бўлмади. У кампирлардай қабр устида нола чекди. Жудолик алами унинг қалбини тилкапора қилган эди. Тунлари қаҳрини, изтиробини кўз ёши билан енгди. Кўзлари қизарган, қовоқлари йиғидан шишиб кетди. Жудолик дардига қандай бардош бера олганига ўзи ҳам ҳайрон эди.

У тўртинчи куни кўчага чиқди. Тип-тиниқ, қуёш нурига чўмилган ложувард осмонга суқланиб боқди. Самода бир парча ҳам булут кўринмасди. Ер ҳиди унинг дардига малҳам бўлгандай туюлди. Баҳайбат миноралар ранг-баранг товланарди. Ойгул муздек ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Хаёли ўзига келиб, кўз олди ёришгандай бўлди. Бир вақт пулемётларнинг тириллаши, тўпдан отилган ўқларнинг гумбуллаши қулоғига чалинди. Отишмалардан қаҳр-ғазаби туғён урди. У отишмалар томон дадил юрди.

Оёғи остидаги қор ғирчиллар, замбаракларнинг гумбурлагани эшитиларди.

Ғарч-ғурч...

Қарвонсарой, Оллоқулхон мадрасаси, Оқмачит ва гумбази нураган Анушахон ҳаммоми ортда қолди. Катта мачит, Саид Оловуддин мақбараси, кичик-кичик миноралар ва Кўҳна аркдан ўтди... Ярадор қизил аскарлар ортилган араваларнинг Нурлавоё дарвозасидан кириб кетаётганини кўрди. Ойгул Хивани кесиб ўтиб, эски шаҳар қалъасига етиб келди. Бу ерда қизил аскарларнинг кичик-кичик бўлинмаларини учратди. Излаб-излаб танишларини топди...

Ойгулни аскарлар ўраб олиб, ҳол-аҳвол сўрашди, таъзия билдиришди. У ҳарбийчасига саломлашар, қўли келишмаса-да, честь берарди, дўстлар юзида кулги кўриб, ўзи ҳам енгил тортди.

Ойгул костюмининг киссасини ковлаб, йўлда топиб олган патронларни қўлига олди. Шварц дағал қўллари билан патронларни оларкан:

— О, яхши бўлди, ҳозир булар бизга жудаям керак,— деди.

— Йўқдан кўра бор-да,— ҳазиллашди Ҳасан.

Унинг укаси Ҳусан Ойгулдан кўз узмасди. У сўниқ нигоҳ билан пулемётнинг бўшаб қолган ленталарини силкиди.

Қизил аскарлар анчадан бери қуршовда «қолишган эди. Озиқ-овқат тугаган, сув йўқ, дори-дармон етишмас... Душман буни биларди, шунинг учун ҳам у тинмай ҳужум қиларди. Босмачилар деворга яқинроқ келиб, мўлжалга олиб ўқ отишарди. Улар бир неча марта зина орқали қалъага кирмоқчи бўлиб уринишди. Бироқ бунинг уддасидан чиқишолмади.

Чошгоҳда мунозара олиб бориш учун Жунаид элчи келди. Унинг қўлида хат бор эди:

«Мен ким Муҳаммадқурбон Сардор ўғли Жунаидхон, кимда-ким беҳуда қаршилик кўрсатишдан воз кечиб, итоаткорлик билан қалъадан чиқса, унга ҳаёт ваъда қилурман...»

— Ловуллатадиган қалампир чайнамайсанми?— сўради Ермолай Иванович. Элчи қўлида маузерини ўйнаб турарди.— Нега бўзараяпсан?

У Ҳасаннинг қўлидан хатни олиб, хатда ёзилган арабча ҳарфларга тикилди, уни майда-майда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди. Шварц дала телефонда штабга қўнғироқ қилиб, бор гапни айтди. Телефонда эшитилган гапдан хохолаб кулиб юборди:— Есть, рад этаман!— У қўлидаги хатни гижимлади:

— Ҳасан! Айт унга... Биз яқинда Жунаиднинг шундай таъзирини берамизки, қочгани жой тополмай қолади. Энди, йўлидан қолмай, туёғини шиқиллатсин.

— Ҳа, туёғини шиқиллатсин?!— деди боши дока билан боғланган қизил аскар.— Биз юборган элчимизни қандай қийнашгани эсингда бордир. Сендан сўраяпман, эсингдами?

Аскар жаҳл билан қиличига ёпишди.

— Аҳмоқлик қилма,— босиқ овозда деди Шварц,— бекит бунингни! Улар босмачи, биз-чи? Душман олдида асабинг бўшлигини билдириб бекор қилдинг?!

Ҳусан босмачини елкасига туртди:

— Йўқол!

Элчи қўрқа-писа жуфтакни ростлаб қолди.

5

Одамлар элчи билан овора бўлиб, Ойгулнинг қаёққа кетиб қолганини ҳеч ким билмай қолди. Ҳозиргина

у шу ерда, бинокль ушлаб турган эди. Бинокль жойида, аммо қиз йўқ эди.

— Ҳойнаҳой, олдинги маррага ўқ қидриб кетган.

— Балки бирор егулик топгани кетгандир.

Қизил аскарлар ҳар хил хаёлларга боришди, бу гаплар тахмин бўлса-да, аслида тўғри эди. Ойгул қалъанинг ичкарасидан, шундоққина босмачиларнинг бурни остидан ўқ йиғарди.

У бағрини ерга бериб, ярми қорга кўмилган мурдага яқинлаша бошлади. Яқинроқ бордию, даҳшатдан қотиб қолди: мурда очиқ кўзларини унга тикиб тургандай туюлди. Ранги қув ўчди. Бир оздан кейин, ўзини босиб олди, қорга қоришиб ётган қалпоқни олиб, мурданинг юзини бекитди. Сўнг ўқдонни еча бошлади. Камарини ечиб, қанча тортмасин музлаб қолган экан, чиқмади. Оёғини мурдага тираб бор кучи билан тортган эди, қалпоқ тушиб кетди, яна ўлик кўзларга нигоҳи тушди. Ойгул энди бу совуқ ўликдан қўрқмади, бутун хаёли ўқдон осилган камарни тортиб олишда эди. Камар зўрға бўшади. Ойгул аста-секин мурда тагидан ўқдонни тортиб олди. У тўла эди.

Қиз ўзини бир оз енгил сезди ва яна олдинга эмаклаб кетди. Йиккинчи мурдада ўқдон йўқ эди. Унинг киссаларига қўл тикди, бир нечта подшо тангаларидан бошқа ҳеч вақо тополмади.

Учинчиси томон эмаклади, ўқи бор экан, териб олди. Киссалари, қўнжи ўққа тўлди. «Ермулла ака хурсанд бўлади» ўйлади қиз ўзича.

Қиз атрофдаги сокинликка берилиб, хавфни бутунлай унутган эди. Душман қизини кўрган, нишонга олиб турарди. Шундоққина тирсаги ёнидан ўқ визиллаб ўтганда, у нималигига дарров тушуна олмади. Уқ овозини эшитиб, хавф яқинлигини сезди-да, орқага қараб эмаклай бошлади.

Унга пулемётдан ўқ уза бошлашди. Ойгул кичкинагина чуқурга бекинган эди, атрофидан визиллаб ўқ ўта бошлади. Бу ерда узоқ туриб бўлмасди, бармоқлари совқотган, ҳеч нимани сезмасди. Қизилларга етиб олишига озгина қолганда ўрнидан туриб югура бошлади. Пулемёт унга тинмай ўқ узарди.

— Ёт... ўласан!— бақирдишди дарвоза олдидан. У ҳеч нимани эшитмай, сайҳонликдан чопиб келарди. Бахташ-таваккаш, пешанасида нима ёзилган бўлса, шу-

ни кўради! «Арнинг захрини чекмаган, асалнинг таъмини на билсин», деганлари рост эди!

Қиз ниҳоят етиб келди. Қалпоғининг бир неча жойига ўқ теккан, қоп-қора сочлари юзларига ёпишган эди.

— Бу нима қилганинг, жиннивой! Улгинг келяптими?— Шварцнинг жаҳли чиққани сержун юзидан билиниб турарди.— Биз бу ерда пайпоқ тўқиб ўтирганимиз йўқ, уряпмиз, ҳаёт-мамот жанги қиляпмиз. Шунга фаҳминг етадими? Жанг қиляпмиз! Аёл бўлганингга ҳурсанд бўл, бўлмаса наҳ таъзиригини берардим, унда қочгани жой тополмай қолардинг.

Ойгул қўлидаги ўқларни маҳкам ушлаб, нима бўлганига тушунолмаб, ҳайрон турарди. Унинг костюми ёқасидан ўқлар ерга тўкила бошлади.

Ярадор аскар қизининг ёнини олди:

— Бўлди энди, Ермолай, жаҳлигини бос!

— Нега жаҳлимини босарканман,— қўл силтади Шварц — нима, ўзини ўтга-сувга ураверсинми? Бу аёлларнинг иши эмас.

— Агар билсанг, баъзи мард аёл йингитлардан ботир бўлади. Эсингдами, Панка нима қилувди...

— Эсимда, эсимда,— Шварц гулханда исинаётган Ойгулга кўз қирини ташлади ва ўқларни тера бошлади. У ўқларни шинелига артаркан, яна вайсади:

— Оббо партизан-е! Бирортамизга айтиб кетса ҳам майли эди.— У Ойгулни мақтаяптими, уришяптими — биллиб бўлмасди.

6

Амир уйғонганда (у ҳозирги нотнич кунларда тонг-отмай ўрнидан турарди) Ойгул йўқ эди. Садал устида сочққа ўралган иссиқ чойнак турарди.

У қизнинг қаёққа боришини яхши биларди. Ойгулнинг қалтис ишга қўл урганидан унинг хабари бор. Амир Ойгулни жондан севса-да, буни унга сездирмасди. Ўттиз уч ёшли йингит ёшгиша қизни қандай эҳтирос билан севишини бир тасаввур қилиб кўринг-а! Бу ҳақда Ойгулга лом-мим демасди. Қиз унга гўдаклардай ёқимли муомала қилар, эркаланар, гўё уни акаси ёки отасидек кўрарди. Ойгулнинг ана шу ёш болалиги уни бир нима дейишига қўймасди.

«Сабр қилсанг, гўрадан халво битар» дейдилар. Ҳо-

зир севги изҳор қилишнинг мавриди эмас, ҳаммаёқда уруш кетяпти, ўлдиришлар, чопишлар...» ўйлади Амир чойнак устидаги сочиқни оларкан.

Хоразм республикаси маориф нозирининг муовини (бу ишга у йигирма биринчи йилнинг март ойида, хоин Юсупов бошлиқ ҳукумат истеъфо бергандан кейин тайинланган эди) Амир бир бўлак қотган нонни чойга ивйтиб еди-да, жун ёқали ним пальтосини кийди-да, ёқасини кўтариб, изғирин кўчага чиқди.

Тонготиши билан изғирин кучайган эди. Совуқ ҳалқа ичида қолгандай қуёш эриниб, нур соча бошлади.

Амир нозирликдан Марказқўмга қараб юрди. Унинг таъби тирриқ эди: баъзи «сўл» коммунистлар юқори лавозимларни эгаллаб, художўйларни масжидга боришларини таъқиқлаб қўйишди. Майда савдогарга ҳам, катта бойларга ҳам бир хил миқдорда солиқ солишди, қиз болаларни мактабда ўғил болалар билан ёнма-ён ўтиришга мажбур қилишди... Булар ҳаммаси мафкуравий душман учун керакли қурол эди.

Бунинг устига, яна янги қилиқ чиқаришяпти. Қамал ҳолати деб «Маориф» журнаliga қоғоз бермай қўйишди, мактабда ўқийдиган етим болаларга озиқ-овқат беришни пайсалга солишяпти... Нималар бўляпти ўзи? Оммани саводхон қилиш инқилобнинг эзгу орзуси эмасми? Ахир маориф учун республика умумдавлат бюджетининг ярмидан кўпи ажратилган бўлса-ю...

Амир йўлда ўйга чўмиб борди: нега шундай? Наҳотки, ақли калталар ақли расолар устидан раҳбарлик қилса?

Майли, Марказқўмдагилар ҳам ўйлаб кўришар...

Унинг хаёлини шундоқ ёнгинасида бошланган отишма бузди. Амир Шерғозихон минорасига бир зум термилиб қолди. Минора тепасидан милтиқларнинг учи кўршиб турарди. Якка-якка отишдан ўлбиротар инглиз милтиғига ўхшарди. Қандайдир сотқин шаҳар ҳимоячиларини нишонга олмоқда эди.

Атроф ҳувиллаган, қўрқинчли эди.

Амир мадраса ҳовлисига югуриб кириб, қоронғи, тор ва айланма зиналардан юқорига чиқа бошлади. Қоронғида зина кўринмас, у мўлжаллаб қадам ташларди. У юзта зинадан югуриб чиқди-да, ўзини панага олиб қичқирди:

— Аблах, салланг оқ бўлгани билан, ичинг қора экан!

Ўқ отаётган киши ғазаб билан у томон ўғирилди. Кўзлари ёвузона олайган. Душман!

Душман милтиқни унга тўғрилай олмади. Амир ҳам қараб турмаслигига ақли етиб, пичоқни отган эди, у жаранглаб мрамар тахтага тушди. Амир лип этиб, тепага чиқди. Ярадор душман эса оғриқдан тўлғанарди. Миноранинг торгина майдонида айлана-айлана ерга қараб қулади.

Амир унинг кетидан пастга қаради.

«Баттар бўл. Бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан».

Шундагина Амир ҳаллослаб нафас олаётганини сезди.

Шаҳарнинг баланд-паст гумбазлари, мачитлари, миноралари оппоқ қордан либос кийган бўлиб, кўзга ғалати кўринарди. Ёйсимон шаҳар девори ортидаги отлиқлар ҳам кўриниб турарди.

Тўсатдан отилган ўқ минора деворига тегиб, учқун сачратди. Иккинчиси шундоққина Амирнинг қулоғи остидан ўтди. «Нима бу? Менга отишяпти шекилли». У шоша-пиша ўзини панага олди, ўқ дайди бўлади, ўзиникими, ўзгами, фарқига бормаиди.

Минорага ўқ узаётганлар орасида Ойгул ҳам бор эди.

7

Қизил аскарлар уни «Хивалик Гаврош» деб аташарди. Ҳақиқатдан ҳам Ойгул мурдалар қолган жанг майдонига қандай қилиб бориб қолганини ҳеч ким сезмай қоларди. У ҳеч қачон қуруқ қайтмасди: ўқми, босмачиларнинг қуролиними, албатта бир нима олиб келарди. Баъзан, бугунгидек изғирин кучли кунларда, у билан ёш қизил аскарлар ҳам «ов»га чиқарди.

Атроф ёришганда улар катта ўлжа олиб қайтиб келишди. Ҳаммасининг белига тўла ўқдонлар боғланган эди. Аммо бундан ҳеч ким хурсанд бўлмади. Негадир ҳамма хафа, баъзилар йиғлаган, кўзларида ёш, Ойгул бағри тош деб ўйлаган аскарларнинг ҳам киприги нам эди. Жун босган юзларда қотиб қолган ёшлар... Ҳамма ўзига-ўзи дерди: «Ленин вафот этди!»

Бу қайғули хабар қамалда қолган шаҳарга радиодан йигирма иккинчи январга ўтар кечаси тарқалган эди.

— Кеча Москва вақти билан соат олтидан эллик минут ўтганда,— деди эшитилар-эшитилмас қилиб алоқа бошлиғи Қаширов.

Қор тинган, шамол ҳам бир оз пасайган эди. Оппоқ қорга бурканган ўрикнинг шохи ерга эгилган.

Қаширов Туркистон Қоммунистик партияси Марказқўмининг мурожаатини ўқиди:

— Устозимиз, севимли доҳиймизнинг юраги уришдан тўхтади. Жаҳон пролетариатининг озодлиги учун қирқ йил курашган буюк инсон орамиздан кетди.

У партиямизга асос солди, уни турли оғмачи сўллардан ҳимоя қилди, мағлубиятдан тарихий ғалабага олиб келди...

Булутлар осмон юзига ажин солган. Мотамсаро аскарлар қалъа девори бўйлаб саф тортиб турарди.

— Ильич тобути устида бош эгар эканмиз, у бошлаган ишни охиригача етказишга қасамёд қиламиз...

Ҳамма оғир хўрсинди. Қалпоқлар қўлга олиниб, бошлар эгилди.

Сафда турган Шварцнинг пайтаваси бир жойга тўпланиб қолганлиги учун, ботинка оёғини қисарди. Боқишлари ғалати, кўзлари ёниб турса-да, қайғули эди.

Борлиққа бир дақиқа сукунат чўкди.

Ана шу оғир дамларда ҳамманинг дили хуфтон эди. Инсоният тарихида бир кишининг вафот этиши миллионларнинг бошини эгди, турли миллат ва элатларнинг сон-саноксиз аҳолиси бир кишининг руҳи олдида таъзимда!

Шварц қўлини секин кўтариб, будёновкасини киймоқчи бўлган эди, улгуролмади. Қаердандир ўқ ота бошлашди. Шварцнинг елкасидаги шинели орқасида доғ пайдо бўлиб, у катталаша бошлади...

Ҳаммадан кўра яқин турган Ойгул унга отилди. Авайлаб боши остига қалпоғини қўйди.

Шварц зўрға мовий кўзларини очиб, ҳазиллашди.

— Ана кўрдингми... яна мендан... ўпич олди...

Ўзига келган Ҳасан пулемётини минорага тўғрилади... Бир неча қизил аскар дуч келган томонга ўқ уза бошлади.

Шварц пичирлади.

— Газандаларни бир ёқлик қилмасдан... гўрга ки-

риш... уят...— Лаблари жилмаймоқчи эди, пирпираб, титрай бошлади,— йўқ.. ме.. ен ўл.. ма...

Гапи оғзида қолди.

Ойгул қотиб қолган қўлларини қўйиб юборди, энди унинг учун кераксиз бўлиб қолган милтиғини олди-да, минорани мўлжаллаб, тепкинни босди. Милтиқ орқага силкиганда, кўкрагига қаттиқ тегди. Ойгул оғриқни ҳам писанд қилмай тинмай ўқ узди.

8

Хивада яширин иш олиб бораётган аксилинқилобчи кучлар жонланиб, кундан-кунга сурбетлиги ошиб борди. Нияти бузуқлар бири-биридан хунук миш-мишларни тарқатишарди. Улар Ленин вафот этди, энди Россияда Совет ҳокимияти емирилади деган бўлмағур сафсата сота бошладилар. Бунинг устига, «инглизлар яна Ашхободга ҳужум қилиб, уни босиб олишди, энди Хоразмга ҳамла қилишмоқчи. Жунаидхон художўй, раҳмдил одам, у мусулмонларга зиён-заҳмат етказмайди», каби бўлмағур гаплар тарқатдилар.

Бойлар ва шарият пешволари қизилларга сотқинлик қилиб, шаҳардаги ҳар бир янгилик, ҳимоячиларнинг аҳволни ҳақида босмачиларга хабар бериб турдилар.

Жунаидхон сўнгги ҳужумга тайёргарлик кўра бошлади. У қўзғолон кўтарган ўзбек беклари тўдасини қўшиб олиб, туркманларни оммавий равишда аскарликка чақирди. Босмачилар сони ўн саккиз мингдан ошиб кетди. Жунаидхон ғалаба қозонишига қаттиқ ишонарди, шунинг учун ҳам Хивадаги ноёб бойликларни олиб кетишга юздан ортиқ арава тайёрлаб қўйди.

Бу кўкпори хаёл эди.

...Туни билан горнизон қарши ҳужумга тайёргарлик кўрди. Командирлар қурол-яроғни қайта-қайта кўздан кечиришди, ёш аскарларга йўл-йўриқ кўрсатишди. Тонготиши билан қизил отлиқлар қалъадан чиқиб, ҳужумга ўтди. Бунинг босмачилар кутишмаган эди, шошиб қолишди...

Шу пайт Амударёнинг қуйи томонидан Шайдаковнинг отлиқ полки ёрдамга келаётган эди. Қизиллар кўп куч билан душмanning ҳолини танг қилишди.

Қанчадан-қанча қишлоқларнинг кулини кўкка совурган, одамларини қилч тигидан ўтказган қонхўр Оғажон эшон асир олинди.

Газандалар тумтарақай қоча бошлашди. Шаҳар атрофида, қишлоқ ва овулларда қаттиқ жанглар бошланди.

Босмачилардан озод этилган қалъа яқинидаги аэродромга Фарғонадан учиб келиб қўнган «Юнкерс»да қизил армиянинг Хоразм группасига қўмондон этиб тайинланган Иван Семёнович Кутяков келди.

Афсонавий Чапаев дивизиясининг собиқ командири Иван Семёнович Кутяков катта тажрибага эга эди. Фурбатни бой бермасдан у Хоразм оператив бўлимининг бошлиғи Кузнецов ва Туркистон фронтининг штаб комиссари Ипполитов билан биргаликда бўлажак жанглар планини тузиб чиқди.

— Ҳозир Жунаидхон асосий кучини чўлга олиб кетган,— деди Кутяков столга ёзилган картани кўрсатиб.— Биз эса унинг орқа томонига ўтиб, чўлдаги асосий кучларига зарба беришимиз керак.

Ойгул хоразмликларнинг одати бўйича ҳам ҳар кимнинг олдига бир чойнак чой билан пиёла қўйди. У ўтирганларнинг орденларига, ёқаларидаги белгиларга қараб-қараб қўярди.

Кутяков ўчиб қолган сигаретини четга қўйди, ориқ юзларига табассум югурди:

— Шарқликлар бир пиёла чой билан кишининг кўнглини олади...

Ойгул кулди.

— Чой ичсанг, куч йиғасан,— ҳазиллашди қўмондон,— босмачиларни енга оламизми, қизча, сен бунга нима дейсан?

— Мингта қаргани битта кесак чўчитади,— кулди Ойгул.

...Кутяков тузган сараланган отлиқ отряд ҳал қилувчи роль ўйнади. Йигирма еттинчи февралда отряд Жунаидхон ишонган тўдани Балиқли қудуғи ёнида тормор қилди. Жунаидхон Хивадан уч юз отлиғи билан шоша-пиша ёрдамга етиб келса, бу тўдадан ном-нишон қолмабди. Март ойининг бошида яна икки душман уяси — Чорошли ва Даводир қудуқлари ёнидаги тўдалар йўқ қилинди. Аксилинқилобчиларнинг қолган-қутганлари жонларини сақлаб қолиш умидида Қорақумнинг ичкарасига қочди. Улар йўл-йўлакай туяларини, отарларини, ўғирлашган арава-арава молларини, ҳатто хотинларини ташлаб қочишарди...

Шу муносабат билан ҳарбий газетанинг махсус со-

нида жангларда алоҳида қаҳрамонлик намуналари кўрсатган қизил аскарларнинг номи босилди: Хабин Муса, Юсупов Рўзимат, Ҳасан ва Ҳусан Хўжаевлар, Серафим Соколов, Шомурод ўрис, Эрмат Искандаров, Собир Иброҳимов, Сергей Мартьянов, Леон Мика ва бошқа кўплаб фамилиялар бор эди. Улар саҳроларда қон тўкиб, озодлик учун кураш олиб бордилар.

Ойгул ҳижжалаб ўқий бошлади:

«...Аксилинқилобчи кучларни тор-мор қилишда кўрсатган мардлиги ва жасорати учун И. С. Кутяков Хоразм республикасининг Қизил Байроқ ордени ва Олтин қилич билан мукофотлансин».

Қирчиллама қишдан омон чиқишди. Кўклам келиб, сумалаклар эриди, қушлар базми бошланди.

9

Майдонда гулхан ёнмоқда.

Қарияларнинг айтишича, бир вақтлар бу ер қул бозори бўлган экан. Хусусан ёш аёл ва қизлар бозори чаққон бўлиб, уларнинг нархи Хиванинг уч юз кичик танга пули турарди. Ҳолбуки, оддий отни тўрт юз тангадан камга сотишмасди.

Тасаввур қилиб кўринг-а, деворга қоқилган ҳалқаларга боғлиқ қуллар бош эгиб туришибди. Олача тўн кийган хивалик, бағдодлик, бухоролик савдогарлар кибор билан бозор кезишади. Кўчманчи қароқчилар ўзининг жонли икки оёқли молини тезроқ сотиш илинжида жар соладилар: «Бунга қаранг, жаноб, бу Гуржистон гўзали! Қадди-қоматига қаранг, келишган, соғлом. Қўлидан ҳамма иш келади. Ёғирчоқ тортади, ўғир туяди, ер чопади. Тунлари шоҳимнинг ҳожатини чиқаради. Олинг, жуда арзонга сотаман...»

Бугун бу ерда турган одамларнинг кўпи ўтмишдан беҳабар.

Эсаётган май шабадаси гулханны ўйнатади. Олов атрофини эски-туски қалпоқ кийган эркаклар ўраб олган. Ҳамманинг нигоҳи майдонга йиғилган паранжили аёлларда. Кўзойнакли рус ўқитувчиси паранжининг зарари ҳақида, янги шароит, хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги ҳақида ўзбекча гапирди.

Кеча бир оқсоқол хотин-қизлар бўлимига келиб, тап тортмай: «Агар менинг қизим паранжисини ташласа, ўлдираман», деган эди. Қизик, ўлдириш шунчалар осонми?!

— Баъзи бировларга қолса, хотини-қизлар умр бўйи рўшнолик кўрмай уй чўриси бўлиши, қуръонда айтилганидек, аёл — бу туя, бутун ҳаёти давомида эрини опичиб юрсин. Қимки шуни хоҳласа, биз уларга дангал бас, етар энди эски сафсата деймиз! — Нотиқ қатъий гапирарди, — муҳтарама опа-сингиллар! Диққинафас бўлиб юравермай, эркин нафас олинглар, ҳусн-жамолингизни яширмай, юзингизни очинглар!..

Надежда Алексеевна кўзойнагини қўлига олиб, майдонга назар ташлади. Кўпчилик паранжили бўлиб, уларнинг эркакми, аёлми эканлигини ажратиб бўлмасди. Уларнинг ҳарф танитган ўқитувчиларидан умидлари катта эди. Уларга фақат ёзиш-ўқишнинггина эмас, тўғри сўзлик, қатъиятли бўлишни ҳам ўргатганди. Ирода ва қатъиятлик пешонада ёзилгани эмас, бу хислатлар ҳар ким ўзи танлаган йўлининг тўғрилигига ишонган тақдирдагина кучли бўлади...

Гулхан сўна бошлади.

Жимликда вақт ўтиши ҳам қийин бўлади: «Қуръон азиз», деди икки паранжили бир-бирига.

Надежда Алексеевна кўзойнагини тақди:

— Қани қизлар, дадилроқ бўлинглар! Қўрққанга қўша кўринади.

Олдинги қаторда жонланиш бошланди. Бир оз кечиккан Ойгул ҳам келган эди. У ҳеч иккиламмай паранжи-чачвонини гулханга отди. Ҳатто қўли ҳам қалтирмади.

Чачвон от ёлидан тўқилганлиги учун гулханда лов этиб ёнди. Атрофдан «Ура-а» деган овозлар эшитилди. Қомсомоллар қизнинг дадил жасоратини олқишларди.

Кексалар, диндорлар, лаънат, ҳаёсиз, деб юз ўғришиди.

Ойгул бамайлихотир юриб келди-да, устозининг ёнига турди. Ҳаммага тик қаради. Мағрур ва шод эди у.

— Зайнаб, Галия, сизларга нима бўлди? Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Эҳ... ҳ... Зайнаб!

Яна бир паранжили қора матони оловга иргитди-да, эркакларга тик боқди. Кўз ёшларини тиёлмай қаҳр-газаб билан деди:

— У кўзингиз билан ҳам, бу кўзингиз билан ҳам кўриб қўйинглар! Менинг онам офтоб нурини кўрмай оламдан ўтди. Мен бунга хоҳламайман, асло хоҳламайман!

Қиз кўзларини икки қўллари билан бекитиб, титраганича оломон орасига кириб кетди.

Яна кўплаб аёллар параңжиларини ўтга отдилар.

Қизил аланга Шарқдаги шармандаликни кул қилди.

10

«Саводсизликни тугатиш барча ташкилот ва органларнинг куч ва имкониятларини ишга солиб, зўр бериб ишлайдиган зарбдор вазифадир»,— дейилган эди минг тўққиз юз йигирманчи йилда қабул қилинган ҳукумат қарориди. Ильичнинг «Революция ютуқларини фақат мактаб мустақкамлай олади» деган башорати кундалик ишнинг дастуриламали бўлганди. «Саводсизликни тугатиш» жамияти тузилиб, мактаб ва рабфаклар сон кундан-кунга кўпая бошлади.

Ўқиш... ўқиш... ва яна ўқиш...

Бутун Россияда шу гап. Туркистонда ҳам бу амалга ошириляпти. Хоразмда ҳам шу орзу...

Езда Хива инқилоб фаолларидан катта бир группасини билим ва малака ошириш учун Москвага юборишга қарор қилишди.

— Илм — ҳозирги қизил карвоннинг энг асосий машъалидир,— дейишди уларга республика Ёшлар Союзи Марказий Комитетида.

Хивада аҳвол ҳали оғир эди. Баъзилар ҳамон Совет ҳокимиятига зимдан тиш қайрарди. Улар бўлмағур бўҳтонлар тарқатдилар:

— Эшитдингларми? Москвада ёш-яланглар яп-ялангоч юришармиш. Фақат, оёғида шиппагу очиқ кўкрагида: «Уят йўқолсин» деб ёзилган лента осилганмиш. Айтишларига қараганда, бу одат эмиш. Сизларнинг ўғил-қизларингиз ҳам, хи... хи...

Миш-мишларга ишонган оилаларда ҳаловат йўқолди.

— Болаларимизни ҳеч қаёққа юбормаймиз, шармандалик бу!

— Шу ерда ҳам ўқиса бўлади!

— У ёққа боргандан кўра, ўлгани маъқул...

Ана шундай бўлмағур шов-шувлар тарқалди.

Бу миш-мишларга ҳамма ишонмади.

— Тилнинг суяги йўқ, валдирайверади-да. Узи сув ичадиган қудуққа тупуриш нонкўрлик!

— Балки, ҳазиллашаётгандир?

— Боғни поймол қилганда туя ҳам ҳазиллашгандим, деган экан...

Ҳар каллада ҳар хаёл...

Ойгулга осон эди. У Амир билан келишиб, аллақачон чамадончасини тайёрлаб қўйганди. Қиз мустақил ўқишни ўрганганидан беҳад шод. У йўлга чиқишни орзиқиб кутарди. У ариқда шалдираб оқаётган сувга қулоқ солар, келажакни ўйлаб, ширин хаёллар сурарди.

— Мен кетяпман,— дерди шамолга, ел унга жавоб бергандай нимадир деб шивирларди.

— Ўқишга кетяпман,— такрорларди у ариққа энгашиб.

У сувда ўз аксини кўриб, беҳад севинарди.

Ойгул отасининг узоғини яқин қилган эшакни эркалаб ёлларини силаб-сийпалар, ўқишдан муаллима бўлиб қайтишини ўзича тасаввур қиларди.

...Август ойи тонгларининг бирида карнай-сурнай, чилдирма садолари тантанавор янгради. Майдон Москвага ўқишга кетаётганларни кузатувчилар билан тўлди.

Паҳлавон Маҳмуд мақбараси олтин қуббалари қуёшда ялтираб, сувда акси кўринарди. Ойгул ўзида йўқ хурсанд. Қайрилма қошлари, қирра бурни, қисиқ кўзларисидаги шодлик жилолари унинг бахтиёр эканлигини билдириб турарди. Бошида Амир совға қилган қизил гулли дўппи. У қайрилганда бошидаги дўпписининг кумуш ипаклари қуёш нурида ялтирарди.

Майдонда одам тўла. От қўшилган қўқонаравалар сафарга шай эди. Ойгул Панкани кўриб қолди, рўмоли остидан сариқ сочлари юзига тушган, қўлтиғида тугун.

— Сен ҳам биз билан бирга кетяпсанми?

— Ҳа, санитар сумкасини кўтариб юриш энди тугади! Мен ҳам бор-йўғи икки синфни тугатганман. Шу пайтгача ўқишга вақтим ҳам бўлмади.

— Жуда яхши бўпти-да!

— Нимаси яхши бўлади?

— Бирга кетаётганимиз-да.

— Ҳа...

Амирнинг ичини ит таталар, у Ойгулга кўнглидаги гапларни айтмоқчи эди. У бир неча марта оғиз жуфтлаган эди, лекин айтолмади. Ҳозир ҳам гапни нимадан бошлашни билмай, асабийлашарди.

Хоразм ёшлар Союзи Марказий Қомитетида ишла-

ан Матназар Одамов биринчи бўлиб аравага чиқди-
да, тизгинни қўлига олиб, қўнғироқчани чалди.

Майдонда ола-ғовур бошланди: ҳаяжонли хайрла-
шувлар, кулги, кўз ёшлари...

Аравалар йўлга тушди.

«Мана, орзиқиб кутган кун ҳам келди», ўйлади
Ойгул кўзларини шаҳар минораларидан узмай... Улар
тобора узоқлашарди...

Унинг ёнида, қуруқ похол устида Панка, Ҳасан би-
лан Ҳусан ўтиришибди. Улар атрофга суқланиб боқи-
шар, ўзаро суҳбатлашиб борардилар. Оёғини чиллик
қилиб ўтирган Амир арава ҳайдарди.

Тезроқ Урганчга етиб олишсайди, кейин дарё яқин
қолади.

Кун исий бошлади. Атроф яланғоч, қуёш олов пур-
карди. Ёлғиз қайрағочдан бўлак ҳеч нарса кўрин-
масди.

Арава дарахт соясидан ўтаётганда, Амир қайрағоч
шоҳларини ушлади.

— Узунқулоқ гапларга қараганда, машҳур мате-
матик, астроном, географ Муҳаммад Бен Муса ал-Хо-
размий мана шу дарахт соясида ҳордиқ чиқарган экан.

— Биз тўхтамаймиз, дам олишга вақтимиз йўқ,—
деди Ойгул шошиб, гўё арава тўхтаётгандай.

Ҳамма кулиб юборди.

Олдиндаги аравада ўтирганлардан бири қўшиқ бош-
лади. Қолганлар унга жўр бўлди.

«Биз озод Хоразм фарзандларимиз. Бизнинг овози-
миз ер курраси бўйлаб баралла янграйверсин. Тезда
биз илмли бўлиб, янги дунё қурамыз. Биз асрлар даво-
мида эзилиб келдик, билим олишга йўл қўйишмади.
Ана энди йўлимиз очиқ, илмли бўламыз, дилимыз нур-
га тўлади!»

— Яхши қўшиқ экан: билим — дур,— деди Амир.—
Аммо, дур териш учун тер тўкиш керак...

Ҳамон қўшиқ янграр, у узоқ-узоқлардан акс садо
берарди. Қўнғироқ эса бир маромда жарангларди.

11

Амударё уфқни кўзлаб, шовқин солиб оқади. Уркач-
ли тўлқинлар гирдоб ҳосил қилганича Орол денгизига
ошиқади.

Қирғоққа боғлаб қўйилган қайиқнинг занжири тўл-

қинда жарангларди. Подшо Александр икки даврида Уролдан Аму соҳилига кўчиб келган, серсоқол, казаклар телпагини кийиб олган дарға пиёладаги чойни ичиб бўлгач, енгги билан оғзини артди.

— Қайиқ ўттиздан ортиқ кишини кўтара олмайди, сизлар юз элликдан ҳам кўпсизлар.

— Бу бошқа гап, яна бошқасини ҳам ёллаймиз...

— Мана бу бошқа гап.

— Машарип, Жўлғас, Ойгул,— чақирди отрядга бошлиқ қилиб тайинланган Матназар Одамов.

— Қани, аввал ҳақимни тўлаб қўйинглар,— деди қайиқчи.

— Қўрқманг бобо, алдамаймиз. Биз комсомоллармиз.

— Қим бўлсаларинг ҳам менга бари бир. Пайғамбар бўлсаларинг ҳам, олдин менга пулни чўзиб қўйларинг.

Матназар бир даста ўн сўмлик узатди. Дарға пулни эринмай санаб кўрди-да, тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач:

— Энди биз хизматга тайёрмиз,— деди.

Қайиқ тезда йўловчилар билан тўлди, Ойгул чамадончасини қайиққа узатиб, Амирга яқинлашди. Йигит қизнинг қўлларини ушлаб, маъюс боқди. Нигоҳида алам-изтироб бор эди унинг.

— Худо ўз паноҳида сақласин,— деди эшитилар-эшитилмас. Отаси ҳам шундай деган бўлармиди...

Ойгул Амирнинг қўлини оҳиста қисиб, хайрлашди-да, қайиққа сакради.

Улар дарё оқими бўйлаб сузиб кетишди. Тўлқин қайиқни аргимчоқдай тебратарди. Қирғоқда турганлар узоқдан кичик кўринарди. Амир қизил дўпписини қўлига олиб, ҳавода силкирди. У дилидаги гапларни айта олмай, армонда қолди. Қизнинг қайтишини албатта интизор бўлиб кутади. Олтин зангламаганидек, севги ҳам қаримайди.

Тўқай босиб ётган қирғоқнинг чети кўринмасди: тиканли жийда, ёввойи ўтлар, қамишлар бир-бирига ўралашиб кетган. Нимадир сувга шалоплаб тушди. Қаминшорни шитирлатиб балиқчи қушлар учиб кетди.

Аму асов, пўртана дарё. Дунёда дарёлар кўп, лекин бунақаси ҳеч қаерда йўқ. Қирғоққа тинчлик бермай, аёвсиз урилади. Оқим ўз йўналишини тез-тез ўзгартириб туради, дуч келган хас-чўпни оқизиб кетаверади. Дарё қанчадан-қанча қишлоқларни ювиб кетган! Қан-

чалаб дамба ва экинзорларни нобуд қилган! Шунинг учун уни қариялар «асов дарё» деб аташган.

Дарға Амунинг аёвсиз ҳазилларини яхши биларди. Шамол эсмаган пайтда ҳам у хотиржам оқмасди. Йўл-йўлакай кўк чизиқни пайқади у. Туман ортидан аранг кўзга ташланарди. Демак, саёзлик пайдо бўлибди, кеча йўқ эди. Дарға эшкак эшиб, қайиқни бошқа томонга бура бошлади...

Панкашинг ёнида ўтирган Ойгул тинмай савол кетидан савол берар, Панка эса эринмасдан унинг саволларига жавоб берарди. Темир йўл, қўзиқоринга, мевага бой яшил ўрмонлар, улар ошиқаётган Москва шаҳри ҳақида эринмай сўрарди. Панка берилиб жавоб қайтараркан, Ойгул шодликдан ҳаприқар, қалбида чексиз қувонч ҳис этарди. Узоқ-узоқлардан у қандайдир мўъжиза кутарди. Қамишдан най ясаб олган Ҳусан ўзинча қандайдир куйни чаларди.

Ҳасан каттакоп қовунни карч қилиб кесмоқда. Хоразмнинг асил қовунларидаш. Хива томонларда бундай қовунни «икки киши зўрға кўтарсаям, ўн киши тўяди» деган гап бор. Авваллари Хоразм қовунини чет эл подшоҳларига совға қилардилар.

У биринчи карчни дарғага узатди.

— Енг, ошна. Тилингизни ёради.

Ҳаммага бир карчдан улашди, фақат Ҳусан олмади. У ҳамон най чалар, чарчаб найни оғзидан олганда, қовуннинг пўчоғи ҳам қолмаган эди. Ҳусаннинг аҳволини кўриб, Ойгул унга узоқ сирли тикилиб турди, сўнг чамадонидан олма олиб, унга отди:— Ушланг!— Ҳусан уялиб олмани илиб олди, оғзига олиб бориб ўпди-да, емай, киссасига солиб қўйди, ёноқлари қизарди. Хоразмликларнинг удуми бўйича қиз қайси йигитга олма отса, ўшани танлаганлигини билдиради. Ойгул буни унутган эди...

Балиқчи қушлар қийқиллаб парвоз этишар, баъзан сувга тўш уриб, яна учиб кетишарди. Бекорга учгунча, балиқ тутсаларинг-чи!

Тўлқин кучая бошлади. Тўрт киши белини букиб эшкак эшарди. Дарға қўлидаги эшкак титрарди. Гирдоб қайиқни тортаётган эди.

Йигитлар эшкакчиларга ёрдам бера бошлашди. Тўлқин кучли эди, ҳаммани қора тер босди.

— Бир, икки!

Эшкак эшишарди.

— Яна... а...

Қайиқ лойга қадалди.

— Бир... икки... яна...

Зўрға қайиқни чиқариб олишди. Тўлқин ўтиб кетди.

— Худога шукур, соғ-саломат ўтиб олдик,— деди дарға.— Қонхўр жой бу...

Сув қирғоққа аста уриларди. Қамишзор шовуллар, қамиш гулини ўйнатарди. Тўқайзорда, ёввойи ҳайвонлар маконида сирли жимлик ҳукмрон эди.

Бурилишга етиб келишди.

Ана шу ерда тўсатдан фожиа содир бўлди. Буни кейинчалик «Хоразм фожиаси» деб аташди. Кутилмаганда отилган ўқ, қайиқ рулида ўтирган кишини йиқитди, қайиқ йўналишини ўзгартириб, чайқала бошлади. Тўқайзордан ўнлаб кишиларнинг бақириви эшитила бошлади. Улар қайиқни қирғоққа суришга буйруқ беришарди. Соқолли дарға ўлган шериги жасадини четга суриб, қайиқни қирғоққа томон ҳайдай бошлади.

— Қаёққа ҳайдаяпсан, тентак?— бақирди Ҳасан.

— Нима, сен шайтонларни деб ўлиб кетайми?!

Ҳасан дарғага мушт туширди. Иккаласи олишиб кетди. Тўқайдан отилган ўқ икковини ҳам йиқитди. Ҳасанни урмоқчи бўлиб эшкакни ушлаганча дарға жон берди.

Кимдир жонҳолатда ўзини сувга ташлаган эди, душман мўлжалга олиб ўқ узди. У сувга чўкиб кетди.

Босмачилар яшириниб олган бўлса керак, мўлжалга аниқ уришарди. Бундан бир неча дақиқа илгари ўйин-кулги янграган қайиққа қабристон сукунати чўкди. Уликлар тириклар устига йиқиларди.

12

У оёғини кенг қўйиб, дастасига илон териси ўралган қамчи ушлаган қўлини биқинига тираб мағрур турарди. Пахмоқ соқоли ўсиб кетган, бошида оқ қалпоқ, кўзлари мўғамбирона боқарди. Ипак чопони елкасига ташланган, унинг тагидан тақилган камарида кумуш сопла немис пичоғи, елкаси оша ингичка тасмада инглиз «Смит — Вессона»си кўриниб турарди.

Гердайиб туриши, атрофдагиларнинг унга лаганбардорлик қилиши унинг қўрбоши эканлигидан далолат берарди. Палағда овози совуқ эди.

— Бошлиқларинг ким?

Атрофини қуролли босмачилар ўраб олган асирлар турли томонга боқишди.

Орага мудҳиш сукунат чўкди. Сўнг яна ўша бўғиқ овоз бақирди:

— Қим большавой бўлса, олдинга чиқсин!

Босмачиларнинг қарашлари қўрқинчли эди.

Қўрбоши қамчи билан этигининг қўнжига уриб, олдинги қаторда турган Матназар Одамов билан Машарип полвонга имо қилди. Уларнинг европаликларга хос соч қўйдиргани қўрбошининг қаҳрини оширди:

— Ҳақиқий мусулмон соч қўймайди, шапка киймайди. Эгнидаги костюми ҳам кофирларники. Улар шариат қонунини бузишган, бунинг учун албатта жазо олишлари керак.

Босмачилар йигитларнинг эгнидаги кийимларини зўрлик билан ечиб ташлашди, қўлларини орқага букиб, энгаштиришди. Чўлоқ босмачи Матназарнинг устига миниб олди-да, этиги қўнжидан ўткир пичоғини олиб, сочини қира бошлади. Матназарнинг кўзлари қизариб, оғриқ зўридан ёш оқа бошлади. Босмачи Матназарнинг сочини олиб бўлгач, Машарипнинг белига минди.

Бу қатл олдидан тайёргарлик эди.

— Ана энди мусулмонга ўхшадинглар,— деди тиржайиб қўрбоши. У ерда ётган сочни олиб, Матназарнинг бошига ёпди. Атрофда турган босмачилар тиржайиб қўйишди. Қўрбоши сочни ерга ташлаб, чопонининг этагига қўлини артди-да, чапак чалди:

— Яйловга олиб бор!

— Қалласини олайликми ёки сувга чўктирайликми?

— Тириклайин кўминглар!

Асирларнинг оёғидан судраб олиб кетишди. Сув тошқинидан чуқур бўлиб қолган жойга олиб бориб, лойга улоқтиришди-да, устларидан тупроқ ташлай бошлашди.

Доймо вазмин бўлган Ҳусан ғазабдан дир-дир титрарди.

У тириклайин кўмилаётган дўстлари олдига югурмоқчи бўлган эди, олдида салобатли чашвар пайдо бўлди. Ундаги «бу қурол қаттиқ тегади ва душманни тил торттирмай ўлдиради» деган ёзувларга кўзи тушди.

У ноилж қимирламади.

Босмачиларнинг башараси совуқ, қўрқинчли эди. Уларнинг тўппончалари, пичоқлари белларида осиглиқ, қўлларида арқон.

Тўлқин қирғоққа шиддат билан урилар, қамишзор мунгли шитирларди. Балиқчи қушлар дарё устида фарёд кўтариб учишарди.

Бирдан чуқурдаги тупроқ титради-да, чоҳ пайдо бўлди. Тупроқни четга суриб, аста-секин кимнингдир боши кўринди. Бу даҳшатли ҳол эди.

— Матназар... Матназар...

У нариги дунёдан келган одамга ўхшарди. Юзлари ифлос, кўзлари, икки елкасидан сув оқарди. У оғзидаги лойқани тупуриб ташлади-да, хириллаб, чуқур нафас олди.

— Қотиллар!..

Шунда оғир чашвар бошига тушиб, иккига бўлиб юборди. У тил тортмай жон берди. Лойқа сув қора қонга беланди.

Энди навбат кимники экан?

Кейинги қурбон Ҳусан бўлди.

Юзи чўзиқ босмачи керилиб унга яқинлашди-да, Ҳусаннинг елкасидан қаттиқ силкитди. У қаршилик кўрсатмагач, чиллик бериб тиз чўктирди. Кейин бўйнига арқон солиб, таёқ ўтказиб, сиқа бошлади. Зайнаб билан Галия додлаб юборишди. Ойгул таёқдек қотиб қолди. Уни ўлдирманглар деб бақирмоқчи бўлган эди, овози чиқмади. Панка унинг пинжига кириб, тирсаги билан туртиб қўйди.

— Додлашнинг фойдаси йўқ!

Таёқни қўли билан ушлаб, қаршилик кўрсатишга Ҳусанда мажол қолмаган эди. Унинг кўз қорачиғлари юқорига кўтарилди, тили оғзидан чиқди, тарағ тортилган арқон сўлакдан ҳўл бўлди.

Қўрбоши тепган эди, Ҳусаннинг жонсиз танаси ерга шилқ этиб ағдарилди, чўнтагидаги олма думалаб кетди.

— Улганинг рост бўлсин, қизил ит!

Ҳусаннинг танасини чуқурга ташлашди. Ана шу чуқурга қонга беланган дарғани, Ҳусанини, яна икки кишини олиб келиб иргитишди. Ака-укалар ёнма-ён ётишарди. Улар бир кунда дунёга келган эдилар, бир кунда оламдан кўз юмишди...

Амударё томондан яна ўнтача босмачи келди. Улар дарёдан уч-тўртта қайиқ сузиб келяпти дейишди. Тўқайдан қайиқни қирғоққа буришга буйруқ беришганида: «Пулемётларни тайёрла!» деган овоз эшитилди. Қайиқда ҳеч қандай пулемёт йўқ эди, агар бўлганда, бос-

мачиларга сичқоннинг ини минг танга бўларди. Комсомоллар пулемёт олиш кераклигини шунда англашди.

Жон-пони чиққан босмачилар аламини йигитлардан олишди. Уларни бешафқат калтаклашди, тишларини синдиришди. Уларнинг афти-башараси таниб бўлмас ҳолга келди.

— Бўлди,— буюрди қўрбоши,— улар энди гўрга ҳам қочиб кетишолмайди.

Босмачилар кичик давра қуриб, маслаҳат қилишди. Улар кўпроқ пулемёт ҳақида гапиришди. «Пулемёт» сўзи уларнинг ўтакасани ёрган эди.

Кийим-бошлари далва-далва, юз-кўзлари кўкарган йигитлар мовий осмонга, кенг ва тўлқинланиб турган дарёга, кўм-кўк қирғоққа нажот истаб боқишарди. Ҳеч кимнинг ўлгиси келмас, ўзи тугилиб ўсган дёнрени ташлаб кетишни хоҳламасди. Улар зўрға қимирлашар, пашшани қувлашга мажоллари келмасди. Бўлаётган воқеалар қўрқинчли тушга ўхшарди.

Маслаҳат тугади, босмачилар асирларни туртиб-суриб қайиққа ўтқизишди. Эшкак эшувчиларнинг елкасига тез-тез қамчи тушарди. Қайиқ Амунинг ирмоғи Хоноб рўди бўйлаб водийнинг ичкараси томон сузиб кетди. Уч чақиримча сузишгач, тўхташди. Асирларни қумли қирғоққа чиқаришди. Босмачилар қизлар олдида йигитларни қип-яланғоч қилиб ечинтиришди-да, тўрттадан боғлаб рўдга ҳайдашди. Сўнг ўқ узишди.

— Қотиллар!

— Онажон!.. Отманглар!

— Босмачилар!

— Во...о...ой...

— Сенларнинг ҳам ўладиган кунинг яқинлашган!

— Тезда сенларни...

Ғазабнок қичқириқлар, ялиниб-ёлворишларни ўқ овози босиб кетди. Сув қонга беланди. Сув бетиде сузаётган ярадорларга яна ўқ узишди. Қирғоққа яқинроғини қилич билан чопишди.

Қимдир қўлини сувдан чиқариб, бирор нарсага илинмоқчи бўлди, қўли ҳеч нарсага тегмагач, чўкиб кетди.

Учган гулхандай кун ҳам ботмоқда эди. Ғарб томонда қизил шафақ пайдо бўлди. Бу қонли шафақ эди.

Босмачилар гулхан атрофида қўй тўшининг пишини кутиб ўтиришарди. Қўрбоши қонли сувда қўлини

ювди. У қўлини ҳидлаб кўриб, қайта-қайта совун сурарди...

Саратон жазирамасида қовжираган ўтлар оқшом шабадасида йиғларди.

13

Ўлдирилганларнинг жасадини икки ҳафтадан сўнг топишди. Уларни таниш қийин эди.

...Карнайларнинг мунгли садоси, тўпланганлар нидоси қалбларни қақшатар, душманга нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб уйғотарди. Тўрт томондан янграган карнай-сурнай овози қасос олишга чорларди...

Бевақт ҳалок бўлганларнинг қариндош-уруғ, оналари, минглаб хиваликлар фарзандларини сўнги йўлга узатишмоқда эди. Халқ уларни «Маърифат қурбонлари» деб атади. Уларни зўр ҳурмат-эҳтиром ила дафн этишди.

«Туркестанская правда» газетаси саҳифаси қора хошияда чиқди:

«Қадрли ўртоқлар! Манфур босмачилар жиноят-корона яна бир қабиҳлик қилиб, бошимизга оғир мусибат солди. Қонхўрлар галаси Совет Шарқининг порлоқ келажаги учун ўқишга, билим олишга кетаётган, ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган ёш дўстларимизга ваҳшиёна ҳужум қилиб, уларни қийнаб ўлдирдилар.

Илм-маърифатга интилаётган меҳнаткашлар босмачилар учун Қизил Армиядан кўра даҳшатли эди. Билимга чанқоқ ёшларни илм олишга йўллаган комсомол, унинг ғайрати, қайноқ қалби, билимга интилиши нималарга олиб келишини душманлар яхши биларди.

Хоразмнинг энг яхши комсомолларидан жудо бўлдик.

Улар энди орамизда йўқ. Биз ҳалок бўлганлар қабри устида бош эгар эканмиз, қонхўр босмачиларни йўқ қилиш учун сафларимизни янада мустаҳкамлашга, бизнинг тинч ва осойишта меҳнат қилишимиз, ўқишимиз, Ўрта Осиё Совет республикаларининг қудратини янада ошириш учун фидокорона курашга қасамёд қиламиз. Дўстларимизнинг ёвузларча ҳалок этилишига жавобан биз бир овоздан:

— Биз сафларимизни, инқилобимиз ғалабаларини мустаҳкамлашга тўғаноқ бўлаётган босқинчи босмачилар йўқолсин!— деб мурожаат қиламиз».

Шу кунни кўплаб ёшлар Махсус Хизмат бўлинмаси — ЧОНга ёзилишиб, қурол-яроғ олишди.

ЧОН бўлинмалари отлиқ аскарлар билан босмачиларни излаб тутиш учун Хивадан йўлга чиқди.

14

Ойгул ва унинг дугоналари хотирасида дўстларни отилган кундан кейинги оқшом абадий сақланиб қолди. Ана шу оқшом улар қалбларини яралаган хўрлик, таҳқирлашлар азоб-уқубатни чуқур ҳис қилдилар. Бу изтиробларни тирик инсон абадий унутмайди.

...Ойнинг хира нури сувда акс этарди. Тунги шамол ҳуштак чалар, рўд томондан нам ҳаво олиб келарди.

Босмачилар қовурдоқ гўшт еб, суякларни атрофга иргитишди-да, сарқитларини асир қизларга беришди.

Очликдан силласи қуриган қизлар гўштга қўл ҳам уришмади. Панка озгина гўштни қайиқчи қорақалпоқ йигитларга олиб бориб берди.

Бу иш чўлоқ босмачига ёқмади. У гулхан ёнида ўтирган эди, ирғиб ўрнидан турди-да, Панканинг бошига бармоғи билан ниқтади.

— Сариқ ўрис?!

— Йўқ, йўқ,— ўртага тушди ранги рўйи сарғайиб кетган Ойгул,— нўғай бу, нўғай...

Босмачилар мириқиб чой ичишар эканлар талончиликларидан гаплашишар, айёрона кўз қисиб, асираларга қараб-қараб қўйишар, бесўнақай оғизларини катта очиб кулишарди.

«Ҳозирча акиллайверинглар, ярамаслар,— зардаси қайнаб деди Панка,— сенлар учун сичқоннинг ини минг танга бўладиган кун албатта келади».

Қўрбоши қирра бурни, қийшиқ юзларини силаб қўйди, секин ўрнидан туриб, бир неча қадам юрди. Ой ёруғига келиб, гулханга орқа ўгириб ўтирди. Шамол чопонининг этакларини тортқилади...

— Безбет, уялмайди ҳам,— Панка юзини ўгириб ту-
пирди.

— Уят нима қилсин буларда,— деди Ойгул.

— Қанийди кор жойини мўлжаллаб отсам...

Тиззасини қучоқлаб ўтирган Зайнаб билан Галия қўрқувдан дир-дир титрашарди.

Қўрбоши уларга томон олифтанамо қадам ташлади. У Ойгулнинг иягини кўтариб, юзига тикилди.

— Ҳа, гўзал қиз, зерикмадингми. Дурди қилич сени хурсанд қилади. Биласанми мени?

У қизга қараб чучқурди.

Ойгул қўрбошининг кўзларига тик боқаркан, унинг мақсадни тушунди, аъзойи бадани титраб кетди.

— Тегманг менга!

— Оҳ, париваш.

— Қуш қўнмаган дарахт дарахтми,— деди қўрбоши қиз юзларидан кўз узмай, муғамбирана тиржайаркан.

Бели букчайган босмачи, чаёндай тиржайиб, тишлари билан арқонни еча бошлади. Босмачилар ўлжага ташланишга шай туришарди.

Тўсатдан қўрбоши Ойгулга ташланиб, этагига ёпишди. Қиз қутулмоқчи бўлиб қочган эди, кўйлагини йиртилди. У рўд томон югурди, лекин чаққон ва айёр қўрбоши бир сакраб унга етиб олди. Қўлларини қайириб қумга ётқизди...

Ҳуштак чалишган эди, қолганлари ҳам қизларга очкўзларча ташланишди.

Ой нурида соялар милтиллаб ўта бошлади. Кимдир чинқирар, кимдир ҳапқирарди. Босмачи газандалар ақлдан озган, кўзлари қонга тўлган эди.

.
.
.

Безавқ, бешукуҳ, хира тонготди.

15

Аспраларни узоққа — Қорақумнинг қаърига олиб кетишди.

Дастлаб Хоноб рўдидида сузишди. Босмачилар кўпинча рўднинг бўйидан отда боришарди. Икки куну бир кеча рўдда сузишди, кейин, қандайдир бир кўлга етиб келишди. Тонг отар-отмас қайиқчи қорақалпоқлардан бири қочмоқчи бўлган эди, уни ушлаб олиб қовурғасига пичоқ тиқишди. Уч қайиқчи қолган эди, кўлга етиб келишгач, уларни қўйиб юборишди.

— Сизлар сидқидилдан хизмат қилдинглар, энди сизларга рухсат.

Қайиқчилар бу гапларга ишонмай, қотиб қолишди.

— Боринглар, сизларга жавоб,— қайтарди босмачи.

Омон қолишганига хурсанд бўлган қорақалпоқлар аста жўнашди. Улар тез-тез орқаларига қарашар, тез-

роқ ваҳшийлар кўзидан узоқлашиш учун қадамларини тезлатишарди.

Улар қанча ҳаракат қилишмасин, қутулиб кетиша олмади.

— Уччасининг жони худойимга совға бўлсин!— дегандек имо қилди Дурди Қилич.

Гумбурлаб ўқ узилди...

Босмачилар қайиқларни қашишзорга яширишди, асирларни отга ўнгариб, саҳрога йўл олишди.

...Уларни узоққа, жуда узоққа — Қорақум ичкари-сига олиб кетишди.

16

Иккита ўтов, эски қудуқ, қоп-қора қозон — босмачилар манзилидаги бор-йўқ парса шундан иборат эди холос. Атроф кўз илғамас қумлик. Саҳронинг у бошидан бу бошигача неча чақирим эканлигини ҳеч ким ўлчамаган, ҳеч ким билмайди. Бепоен қумликлар асирларни қамоқхонанинг баланд девордай тутқунликда асрарди.

Ойгул аёллар ўтовидан чиққан эди, саҳро уни ютиб юборадигандай туюлди. У рўмолининг чети билан оғзини бекитиб, узоқ-узоқларга интизорлик билан тикилди. Туя ўрқачидай қумтепалар кўзга ташланар, саҳронинг чеки кўринмасди...

Ойгул катта ўтовга кўз қирини ташлади. У ерда ҳар галгидай ҳеч ким йўқ эди. Кунбўйи улар оч бўридай ўлжа излашар, ун, дон, қонга бўялган кийим-кечак олиб келиб, дарҳол бўлиб олишар, «Хўжа эшопга бу» деб ҳам алоҳида ажратишарди. Ўтовда ярим кечагача шам ёнади. Қўй гўшти еб, чилим чекишади, сўнг беҳаёсизларча кўнгил хушлашади. Бу кўнгил хушлашлардан қизларнинг кўзлари кўкарар, юзлари буришарди.

Қочиш керак бу ердан, албатта қочиш керак!

Қаерга боришади? Қаёққа?

Бир вақтлар Қорақумда бўлган бир инглиз сайёҳи Бернс қўрққанини яширмай, «Бошқа ҳамма саҳролар бу чексиз қум океани олдида ҳеч нима эмас. Мен бу саҳрода умримда кўрмаган даҳшатни бошимдан кечирганман», деб ёзган эди.

Қандай бўлмасин қочиш керак! Қаёққа бўлса-да, майли...

Уларни ҳеч ким қўриқламасди. Дастлабки кунлари

қоровул қўйишди, кейинчалик ҳеч ким қолмади. Ойгул қўрбошининг «уларга қоровулнинг ҳожати йўқ, сахро бўри, улар қўзичоқ» деган гапини ўз қулоғи билан эшитганди.

«Қўзичоқ? Йўқ! Сен, Дурди бўри, тезда бунга ишонч ҳосил қиласан!»

Тиккага келган қуёш аёвсиз олов пуркарди. Ёвшан аччиқ ҳид тарқатар, томоқ қақрарди. Ойгул туянинг ўркачига шапатилай бошлади. Туя эриниб бошини ўгирди, ёшли кўзлари билан қизга маъюс боқди-да, эриниб ўрнидан турди. Қудуқдан нарига юрган эди, орқасидан узун арқон чўзилди.

Ойгул атрофи саксовул билан ўралган қудуққа қаради. Челак бўш эди. Челакда қудуқдан сув олиб, кўзани тўлдирди.

Ўтов қоп-қоронғи. Эшик ўрнига тутилган парда кўтарилганда ичкарига ёруғлик тушарди.

— Мана, сув олиб келдим...

Панка икки-уч қултум сув ичиб, яна ётиб олди. Уша кечаси уни қаршилиқ кўрсатгани учун қаттиқ қийнашган эди.

Ойгул муштини муштирага уриб лабини тишлади. Сўнг Галия билан Зайнабни турткилади.

— Ҳадеб ухлайверасизларми? Бунақада тез қариб қоласизлар!

Галия туриб, мудроқ кўзларини дугонасига қадади-да, яна ётиб ухлаб қолди. Зайнаб ҳам деворга суяниб мудрарди.

— Бурга чақдими?

— Ҳозир уйқуни эмас, қутулишни ўйлаш керак.

Зайнаб Ойгулнинг гапидан хафа бўлди. Агар хотин қилмаганларида аллақачон ўлдиришарди, деб ўйларди у. Зайнаб тақдирга тан берган эди.

Бундан Ойгулнинг жаҳли чиқди.

— Эҳ... қишлоқи!

— Сен жўжасан!

— Ким жўжа? Мен жўжаманми?

Панка ағдарилиб ётди.

— Қизлар, жанжаллашманглар...

Ойгул жаҳл билан ташқарига чиқиб кетди. Ўтов олдида анчагача санқиб юрди. Кейин қатъий қарорга келди шекилли, қум кечиб йўлга тушди. Сахрода заҳарли гиёҳ бор, уни ким еса тил тортмай ўлади, деган эди отаси. Уша гиёҳни топса қанийди, қозонда қайнатар-

ди-да, босмачиларга ичирарди... Ана ўшанда жўжанинг қанақалигини билиб қўйишарди.

У саҳрода кўп юролмади, юраги сиқилиб, нафаси қисилди. Баттар жаҳли чиқиб, ўтовга қайтди. Чанқоғини босиб, Панка ёнига ўтирди. Кун қайтганда яна саҳрога кетди. Қум тепалар даҳшатли кўринарди.

Ҳаммаёқда саксовул, жангал... Уша гиёҳдан қаерда бор экан? Балки кўкламда ўсиб, ҳозир қуриб қолгандир?

Қуёш эриниб саҳро ғарбига бош қўйди. Ойгул исқиқ қумга бемалол ўтирди. Излаган гиёҳини тополмади, икки қўлини бурнига тиқиб ўтовга қайтиб келди.

Шу пайт ердан чиққандай отлиқлар пайдо бўлиб қолди. Уни кўриб, отдан тушишди. Кўкрагини очиб олган Дурди Қилич гапирмасдан ғилофдан тўппончасини олди.

Ойгул юраги зирқираса ҳам тўппончага тик боқди.

Жимликни отилган ўқ овози бузди. Ёнгинасида қум чангиди. Боши устидан визиллаб ўқ ўтди, чап томонидан, ўнг томонидан отилган ўқ визиллаб қумни чангитарди. Тўппончадаги ўқнинг ярмини бўшатган қўрбоши «Смит Вессон»ни ғилофига соларкан, заҳархандалик билан:

— Яна қочасанми?— деди.

17

Босмачилар ҳар кунни бир вақтда қаёққадир ғойиб бўлишарди. Бугун негадир кеч қолишди. Қандайдир мактуб хусусида гаплашишди, тортишишди.

Улар кетишгач, Галия ўзини бахтсиз бўлганини тушунгандай айюҳаннос солиб йиғлади. Урилган сочлари титради.

— Сенга нима бўлди?— ўтовдан бошини чиқариб сўради Панка.

— Улар бизни ўлдиришади. Ул...ди...ришади...

— Гуля, эсингни едингми?

Босмачиларнинг тортишганини, нимадандир қўрқиншаётганини Ойгул сезган эди. Фалокатнинг ўзидан шарпаси қўрқинчлироқ бўлади!

Галия билан ёнма-ён турган Зайнаб, унинг енгидан тортди.

— Туядай бўкиришдан фойда чиқадими?

— Кўз ёш билан гулни суғоролмайсан,— деди Ойгул.

Панка шерикларига бир-бир назар ташлади.

— Ҳамма идишларни сувга тўлдириб, нон олинглар, кетамиз. Қаловланиб бўлса ҳам кетамиз, пешонамиздагини кўрдик.

Ҳамма шоша-пиша тайёргарлик кўра бошлади. Панка соғ бўлганда аллақачон кетишган бўларди-я.

Нонни синдириб, рўмолга тугаркан, Галия ўзини анча бардам сизди. У: «Туя ҳам олиб кетамиз, ким ҳолдан тойса миниб олади»,— деди.

— Керак эмас,— деди Панка,— узоқдан дарров кўзга ташланади.

Ойгул билан Зайнаб босмачилар ўтовиидаги сандиқларни титкилашди. Қанча ахтаришмасин, бирорта ҳам қурол топишолмади... ҳаммаси бўлмағур нарсалар эди.

Улар сандиқ устидаги кўрпаларни ағдаришган эди, хуржун топишди. Унинг оғзи тўқилган бўлиб, боғлоқлиқ эди.

— Йиртамизми?

— Шошма...

Хуржун илгагига хат қистирилган эди. Ойгул бармоғи билан қоғозни секин очди.

Хат! Ўша хат эмасмикин?

Хат сирли эди.

Ойгул ёруққа тутиб, хатга тез-тез кўз югуртирди.

Кимдир Хивадан қизиллар босмачилар қароргоҳини ахтаришаётганини маълум қилган экан. Балки ўқишга кетаётганларни сотган хоиндир? Яна гувоҳларни йўқ қилиш лозимлигини уқтирибди. Хат охирида «Яхши Гелди» деб имзо чекилган.

Тугуннинг учи энди маълум бўлган эди. Нозир, ҳукумат азбоси. Сўзларидан бол томади. Ўзи заҳарли чаён экан.

— Яхшилаб яшир, йўқотиб қўйма тағин,— деди Панка хатнинг маъносини тушунгач, Ойгул қоғозни қаттиқ боғлади-да, тумордай бўйнига осиб олди.

— Кетиш керак...

Улар Қорақум саҳроси қаърига фарқ бўлишди.

18.

Атроф бепоен саҳро... Осмон қумдан ранг олгандай. Қирғий чангалида ўлик илонни осилтириб учиб ўтди. Қум оёқни куйдиради.

Ҳаммаёқда офтоб, қия тепаликлар кўз қамаштиради. Жазирама иссиқдан қочиб қутулиб бўлмасди.

Бепоён жазирама сахро.

Бу ерларда сув бўлмаса ҳалок бўлиш ҳеч гап эмас. Сувсизликдан томоғинг қуриса, ўзингни тўрт томонга ур, бармоғингни тишла, ел-югур, ёрдам сўраб қичқир-бақир, бари бепойда, ҳеч ким ёрдамга келмасди. Катта карвон йўлида оқариб ётган суяклар бунга гувоҳ бўлар эди.

Атрофдаги сокинлик киши қалбига гулгула солади. Саҳронинг сариқ қумида ҳар хил излар қолган. Ташлаб кетилган шишалар...

Қайноқ қумга босган қадам ботади. Бундай йўлда одам дарров чарчайди.

Улар йўлдан адашишмадимикин?

Шимоли-ғарб томонга кетаётганларига уларнинг ишончлари комил. Рўд ҳам шу томонда бўлиши керак.

Тўсатдан шамол турди. Қорақумнинг тентак шамоли эди бу. Тепаликлар сурилиб, қум кўча бошлади. Қуюн қумлардан маржон ясаб, осмонга ўрларди. Гирдоб шундай ёқимсиз, кучли эдики, кўз очгани қўймасди.

Чўл тошбақалари ин-инига кириб кетди, калтакесаклар қум остида ғойиб бўлишди. Қочоқлар эса бекингани жой тополмасди.

Қочоқлар бута панасига, пастқамликка яшириндилар. Бошларига катта рўмол ёпиб, ётиб олишди.

Афғон шамоли рўмол учларини тортар, қизлар уни учиб кетмаслиги учун маҳкам ушлашди. Уларнинг нафаслари қисилиб кетди. Аҳён-аҳёнда ўринларидан туриб, рўмолни босган қумни қоқишар, сўнг яна юзларини бекитиб ётиб олишарди.

Еру кўкни тўзон қоплаган — ҳеч нимани кўриб бўлмасди.

Бута олдида қизлар шивирлаб гаплашишарди.

— Паня, тирик қолганлар ҳозир Москвада юришгандир-а!

— Улар қандай бахтли...

Хўрсинишди. Кейин жим бўлиб қолишди.

— Дўзахнинг ўзи-я, — Панканинг овози эшитилди.

— Ҳаммаёқ қум, худди ер айланаётгандай.

— Изимиз қолди-ку...

«Из» қолдирингани уларга далда эди. Шамол узоқ давом этса, тўртталасидан ном-нишон ҳам қолмаслиги аниқ.

Суҳбат тугади.

Тепаларидан ёвшанни шамол учириб ўтди. Қуёш пастликка олов пуркай бошлади. Қўзлари қумдан қизарган, оғизларига кирган қумдан тишлари ғижирлайди. Бу ерда улар қанча ётишлари номаълум эди.

— Ҳечқиси йўқ, қизлар,— далда берди Панка,— биз саҳрода тобланиямиз,— деб фараз қиласизлар...

19

Қотмадан келган босмачи эмаклаб из ахтарарди. У тўданинг тажрибали изтопари эди. Босмачи қумдаги изни кўриб, ниманинг изи эканлигини дарров айтиб берарди. Из эркак ёки аёлликими, туркмаинми ёки европаликми — дарров айта оларди. Изни кўриб кишининг феъли қандайлигини билгани фол очарди. Фақат из янги бўлиши керак! Шамол қумдаги изларни кўмиб юборганди.

— Улар эрталаб қочишган,— қаддини ростлади қотма босмачи.

— Фақат шуми?

— Бўрон бўлган эди-ку, Дурди оға...

Ўтов атрофида қолган чала излар қочоқларнинг қайси томонга кетишганини кўрсатарди. Қўрбоши отга қамчи босди. Самаж кишнаб, йўрғалаб кетди. Қўрбошининг кетидан мўрималаҳдай бошқалари эргашди.

Улар беш чақиримча йўл юришди, отлар кўпикка ботди, отлиқлар ҳам ҳолдан тойди. Бирдан ҳамма тўхтаб, бир-бирларига маъноли қарашди.

— Уларни қувиш шартми? Шундоқ ҳам...

— Улар рўд томонга эмас, саҳронинг ичкарисига кетишган.

— У ёқда қудуқ ҳам йўқ, бари бир тирик қолишмайди.

Қочоқларнинг саҳрода йўқ бўлиб кетишларига босмачиларнинг ишончи комил эди. Баттар бўлишмайди-ми? Ислом лашкарларига хотин керак бўлса топиб олиш қийин эмас.

Қўрбоши йигитларнинг гапига бирпас қулоқ солиб турди-да, уларнинг мақсадини тушунди. Босмачилар қочоқларнинг пухта иш кўришганини хаёлларига ҳам келтиришмасди. Улар аввал жануби-ғарб томонга юришди, кейин шимоли-ғарбга бурилишган эди. Шамол турмаганда уларни тутиб олишлари ҳеч гап эмасди.

Одатига кўра Дурди Қилич жилмайиб қўйди. У бирор нарсадан хурсанд бўлса, жилмаярди.

— Бечора қўзилар, ўзларини бўриларга ем қилишибди-да!— деб қўйди.

Қўрбоши шундай деб отнинг жиловини орқага бурди.

Босмачилар орқага қайтишди. Энди отлар йўртмай, аста юриб борарди.

20

Кундузги иссиқдан ва бўрондан сўнг кечки салқин кишига роҳат бағишларди.

Панада бекиниб олган қочоқлар ўзларини бардам ҳис қилишди. Бир бурдадан нон еб, бир қултумдан сув ичишди. «Ўлмаснинг овқати»,— деди Панка.

Қоронғида саксовуллар ўрмонни эслатарди. Саксовул танаси куйган косовдай қоп-қора, шохлари чанқоқликдан нам излагандай ерга эгилган. Гира-шира кўри-наётган дарахтлар киши юрагига гулгула соларди.

Ойгул чоригини ечиб, оёқларини уқалади. Оёқлари қизариб кетибди.

— Хўллаб арт, яхши бўлади,— маслаҳат берди Панка.

— Томоғим қуриб қолди...

Галия сув солинган шишадан кўз узмасди.

— Яна сув ичгим келяпти...

— Ҳаммамиз ҳам чанқадик,— деди Зайнаб ва шисани рўмолига ўради.

Шарқда «Бир қултум сув олтиндан қиммат» деган мақол бор. Ана шу мақолнинг ҳаётдан олинганлигига улар саҳрода ишонч ҳосил қилишди.

Ҳаммомпиш ўйнаётган Галия ўзича бармоқлари орасидан қум эмас, сув тўкилаётгандай тасаввур қиларди...

— Ҳой, ҳой, саҳро тимсоҳи?

Ҳамма Зайнаб кўрсатган томонга қаради. Қумтепада, улар ўтирган ердан сал баландроқда бир ярим метрча келадиган кул ранг калтакесак турарди. Унинг ярим очиқ оғзида кичик калтакесакнинг думи ликилларди, саҳро тимсоҳи ҳар тамшанганда ўлжаси тобора ичига кириб борарди.

Саҳро маҳлуқи ўзига ўхшаш жониворни ейишини кузатиш жирканчли эди.

— Кет-кет!— бақирди Ойгул, итни ҳайдаётгандай, чоригини кўтариб. Махлуқ совуқ кўзларини мўлтира-тиб бурилди-да, саксовулзорга кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Оқшом чўкди. Самода юзини чанг қоплаган юлдузлар милтиради. Қумликлар орти қизариб, ой чиқди.

Қуни билан улар йўл босиб, босмачилардан анча узоқлашиб кетишган эди. Улар тунда осмон йўлини нишонга олиб, иложи борича узоқроққа кетиш ниятида эдилар.

— Қизлар, тамадди қилиб бўлдиларингми?— сўради Панка. Бу савол унинг ўзинга кулгили туюлди. Ҳамма жилмайиб қўйди.— Тарихий китоблардан бирида: «Ярадор бўлган валломат енгилгина овқатланиб олсин деб, унга ўн учта тухум пишириб келтиришди»,— деб ёзилган эди... Уни тўйгандир деса бўлади!

Қолган нонни, бир шиша сувни рўмолга тугишди. Уларнинг ишонганлари шу эди. Ҳаво дим, ғир этган шабада йўқ. Аммо йўл юриш керак...

Оёқлар қумга ботади. Ой нурида ғариб соялар қумтепалардан ошарди. Қумтепаларнинг эса чеки йўқ эди...

Аввали бирга юришди, аста-секин тарқаб, оралари узоқлашиб борди.

Панка бесаранжом эди. Атрофдаги қумликлар, саксовуллар у билан хайрлашаётгандай бўлди. Ҳатто, самодаги ой ҳам унга ғалати кўрина бошлади.

Тез-тез дам олгани тўхтаса ҳам, юришга мажол йўқ эди. Ёноқлари ловиллар, томирдаги қон уриши эшитиларди.

— Нафас олаётганимга ҳам минг шукур. Нафас олиш оғирлашса, билмадим, нима бўларди...

Унинг хўрлиги келди, лекин йиғламай кулди. Зўрға ўрнидан турди.

Ҳаммадан олдинда Ойгул борарди. Удам олгани кам тўхтарди. Кўринаётган тепалик ортида рўд оқаётгандай туюларди.

Тепаликдан ўтишганда яна бошқаси кўринар, шу алпозда кўплаб қумтепалардан ўтишди...

Оёқларида мажол қолмади. Панка иссиғи кўтарилиб, беихтиёр ўтириб қолди. Ойгул унинг чаккасини ушлади.

«Бир оз дам ол, Панка, ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади...»

хаёлан гапирди Ойгул. Ўзининг эса кўзлари юмила бошлади.

Аста-секин қумликлар йўқолиб, катта ҳовуз пайдо бўлди. Ҳовузда қурбақалар сайрарди. Қурбақадан Ойгул энди қўрқмасди. Майли, улар ҳам беармон сайрашсин, энг кераклиги сувга етиб олишди. Сув шундай тиниқ ва сокин эдики, акси кўриниб турарди. Ойгул қуриб қолган, ёрилган лаблари тамшаниб, сувга энгашган эди, ҳовузда илон боши кўринди. Унинг оғзида калта-кесакнинг думи қимирларди...

Ойгул ўзини орқага олди. Кўзларини катта очди. Самога боқди, атрофидаги саксовулларнинг ҳар шохиди биттадан илон юраётгандай...

Юраги орқага тортиб кетди. Қўрққанидан орқага қочди.

...Панка саксовул тагида ётганича, тирноқлари билан қумни тимдаларди. У жон бераётган одам талваса-сида эди.

— Опа, опажон, сенга нима бўлди?

— Сизлар, кетаверинглар...

— Нималар деяпсан? Сени ташлаб, биз ҳеч қаёққа кетмаймиз!— Ойгул унинг мажолсиз қўлларини кўксига босди. Атрофдан Зайнаб билан Галияни ахтарди. Улар ҳам ўзига ўхшаб қаердадир ухлаб қолишган бўлса керак.

— Сиз... сизлар... кета...в...веринглар...

— Йўқ, йўқ!— бошини сарак-сарак қилди Ойгул.

Панка унинг гапларини эшитмади. У алаҳсирай бошлади.

Оқ кийимга ўралган Россия кўз олдида гавдаланди. Бепоен ўрмон, кумушранг қўллари кўз олдида келди. Каккунинг овози эшитилди. Какку сайрапти!—«Қани, айт-чи, какку қушим, мен яна қанча яшайман?» Жавоб кутмасдан яна сўради: «Илтимо, айта қол, мен яшайманми?» Какку сайрамасди, у жим, йил ўгирмасди у.

— ...Қанча яшайман...

Қумликлардан акс садо келарди. Ҳаётни эса қил устида...

Одатда, умрнинг сўнгги дақиқасида хаёл равшанлашади. Ойгул рўмолга тугилган охириги шишадаги сувни олиб, Панканинг лабларига тутди. Панка сувни ютолмади, оғзидан оқаётган сув юз-кўзларини ювди.

Шиша бўшагач, нима қилишини билмай қолган Ойгул Панканинг кўйлагини йиртиб, кўкрагини очди-да,

қотиб қолди: баданида соғ жой йўқ, ҳаммаёғи момата-лоқ бўлиб кетган эди. Бечора бу азобга қандай чидадийкин? Қандай йўл босдийкин, яна ҳазиллашиб ҳам қўярди-я.

Панка ажал билан юзма-юз олишмоқда эди. Унинг лаблари кўкара бошлади, ёноғидан икки дона ёш думалади...

— Галия. Зайна... а... а...

Қумликлар унинг овозини ютиб юборди.

Атрофдаги қумтепа ўрқачлари эгилиб, рангпар ой аста-секин тонг қўйнига шўнғиб, кўздан йўқолди.

21

Олов пуркаётган қумликда уч кимса бир-бирига суяниб, зўрға қадам ташлаб борарди. Тепадан қуёш аёвсиз олов пуркарди. Офтобда куйган қумда юриш қийин. Улар улкан қумликда ёлғиз эдилар. Йўловчиларнинг тиллари танглайга ёпишганди. Қўзларига гоҳо олтинсимон юлдузлар, гоҳо қонга бўялган лолалар кўринарди. Улар нолимас, оҳ-воҳ чекишмасди. Фақат олдинга, олдинга юришади...

Кун оққанда кўзларига қандайдир тош кўринди. Уша ёққа юришди. Қизиб ётган тошни қўзғата бошладилар.

Уч нигоҳ қудуқ кўринишини истарди. Қудуқ бўлса бўлди, ҳозироқ очиб, қониб-қониб сув ичишади... Юраклари ҳаприқди, қўллари куйди.

Биринчи бўлиб Ойгул ўзига келди. Тошни қумдан тозалай бошлади. Тошда ўчиб қолай деган арабча ёзув бор эди.

«Меҳнат ҳам, яшаш ҳам оғир. Олло таолодан бўлак халоскор йўқ. Қандай қилиб тирик қолиш мумкин? Тақдирдан қаёққа қочиб бўлади? Қаёққа борма, тепангдан қуёш олов пуркайди...»

— Ковламанглар, бу одамнинг қабри-ку,— деди Ойгул, кетгани ўрнидан тураркан.

Галиянинг бутун вужуди бўшашиб кетди, Зайнаб ишонмагандай ковлайверди. Яна қандайдир тошга қўли тегди-да, ноилож турди.

Бугун улар анча адашишди. Чексиз қумлик уларни ҳар гал алдарди. Баъзан узоқдан жийдазор билан ўралган қўл, баъзан қайиқ сузаётган дарё, гоҳида мевазор водий кўрингандай бўларди.

Улар тақдирдан нолиб, оёқлари қалтираб йўл босишарди. Чанқоқни тезроқ босишга, дам олишга ошиқардилар. Узоқдан кўринган илинжга яқинлашгач, қайноқ қумтепалигига дуч келишарди. Аламдан «гуп» этиб ўзларини қумга ташлашар, бир оздан сўнг яна йўлда давом этишарди, олдинда гўё пўртана дарё ёки тиниқ сув тўла кўл жимираётгандай эди.

Қорақумдаги одат бу, ҳаммаёқ сароб. Сароб учовини ҳам алдаётгани.

Улар куйган саксовул шохига рўмол илиб, соясига ўтиришди.

— Борса келмас... Борса... келмас...

Галия нималар деяпти? Борса келмас бутунлай бошқа ёқда.

— Бошқа ёқда у, эшитдингми?

Галия яна ўзича такрорлади.

— Ҳаммаёқ қумлик, саҳро... борса келмас...

— Борса келмас... наҳотки...

22

Булбул гулзорни қўмсагандай, ташналикдан қийналаётганлар бир қултум сувни қўмсашарди, шўр бўлса ҳам, аччиқ бўлса ҳам сув бўлса бўлди.

Қумликлар бағрини кенг очиб, қабиҳлик кутарди. Саҳро уларни кучдан толиб, йиқилишларини кутмоқда эди.

Тепаларидан қуёш нур сочарди. Унинг нури эгниларидоги йиртиқ кўйлақларидан ўтиб, баданларини куйдирарди. Офтобда қорайган, кучдан толган учовлари қумтепаликларга эмаклаб чиқишар, пастга эса сирғалиб тушишарди.

Саҳро парвосиз ястаниб ётарди...

23

Кўча эшик тақиллади. Амир эшикни очди, Ойгулни кўриб қотиб қолди. Унинг кийимлари далва-далва, қарашлари ғамгин эди.

Ойгулнинг қулоғи остида ҳамон қум шинғилларди. Кўз қорачиғи атрофида саҳро қолдирган сарғиш ажинлар бор. Улар рўддан ярим чақиримча нарида ҳолдан тойиб йиқилишганда, «саҳрода халоскор топилмайди» деган шарқ мақолига зид ўлароқ, чўпонлар учраб қол-

ди. Агар улар бўлмаганда қочоқлар тирик қолишмас, Хивани кўришмасди.

Амир индамай Ойгулнинг қўлидан аста ушлади-да, ичкарига олиб кирди. «Сўраб бергунча, уриб бер» деганларидай, олдига қовурилган гўшт қўйди, яхна чой узатди. Қорни тўйгач, ҳамма нарсани ўзи гапириб беради, деб ўйлади.

Ойгул гўштни апил-тапил еб, устидан бир неча пиёла чой ичди, сўнг Амирга қоғоз узатди.

— Яхши Гелди?— такрор-такрор ўқиркан, сўради Амир.

— Сотқин у,— деди Ойгул ва энг катта бошлиқ олдига олиб боришини илтимос қилди.

Амир бунга кўнди, Ойгул кийиниб олсин деб айвонга чиқиб турди. Ойгул сандиқ очиб, эски кўйлагини олиб кийди, қўллари билан ғижимини ёзди. Ҳадеганда ғижими кетмади. Ҳечким йўқ, ғижим бўлса ҳам бутун-ку! Тезда сочини тараб, оёғига шиппагини кийиб, йўлга тушди.

Хоразмнинг ҳарбий нозирини, собиқ эскадрон командири Миркомил Миршаропов (у яқинда Тошкентдан қайтиб келган эди) ялтироқ хром этик кийиб олган, кийими ўзига жуда ярашган эди. Меҳмонларни юшоқ креслога ўткизиб, узум солинган идишни улар олдига суриб қўйди. Ўзи хонанинг у бошидан-бу бошига юриб, уларнинг гапини эшитди.

— У қўй терисини ёпиниб олган бўри,— ҳаяжонли ҳикоясини тугатди Ойгул.

Миршаропов жаҳл билан телефонни буради. Телефонда биров билан гаплашгач, трубкани жойига илди.

— Кўппак ит...

— Бу ерга келяптими?— сўради Амир.

— Келяпти, ҳид билгани...

Миршаропов дарахт соя ташлаб турган ойнадан Яхши Гелди келадиган йўлакдан кўз узмасди.

Орадан чорак соатча ўтгач:

— Келяпти,— деди.

Яхши Гелди сал энкайиб, туяқушдай лапанглаб келарди. Бўйни йўқ, калласи бўйнига ёпишган, хўппасемиз эди. Бирор томонга қарамоқчи бўлса, бутун гавдаси билан ўгирилди. Қўллари орқасида, лаблари юмуқ, савлатли кўринарди.

Уни йўл-йўлакай бир нечта киши кузатиб қўйди. Яхши Гелди билан бирга юришдан худо сақласин. Чунки,

уларнинг ҳаммаси унинг гумашталари. Яхши Гелди бер-маса, улар очдан ўлишади. Олдинда келаётганлар уни ариқ ёки чуқур учраб қолса, огоҳлантиришарди.

Яхши Гелди нозирликка яқинлашгач, атрофидагиларга имо қилган эди, улар чопиб ёнига келишди. У нимадир деди, сўнг кутиб турунглари деб ишора қилди, гумашталар сарой девори соясига ўтиришди...

Миршаропов деразадан узоқлашаркан, тўппонча ғилофини очиб қўйди. Юзлари қаҳрли эди.

Хонага бутунлай бошқа Гелди кирди. У рапида юз-ли, кулиб турарди. У чопонининг этагини қоқиб, шарқликларча илиқ кўришди. Унинг қилмишларига энди аниқ баҳо бериладиган пайт келган эди.

— Қуролни столга қўй!

Ҳамон жилмайиб турган Яхши Гелди ҳангу манг бўлиб, Миршароповга қаради.

— Қуролни столга қўй, деяпман!— қатъий буюрди нозир.

Яхши Гелди гангиб қолди, сўнг тўппончасини стол четига қўйди.

Миршаропов чап қўлини камарига тиқиб, қаҳрли боқди.

— Энди яхшиликча саволларимизга жавоб бер! Уқнишга кетаётганларни қўлга тушириш учун Дурди Қиличга кимни юборган эдинг?

Яхши Гелди лабларини қимтиди.

— Эй, шу ҳам ҳазил бўлдимми!

— Лоақал қизармайсанамана-а.

— У умрида фақат бир марта қизарган, у ҳам бўлса туғилганида. Ушандан бери ҳеч қандай ранг унга ёпишмайди,— истеҳзола деди Амир.

— Мен Марказкомга шикоят қиламан. Бу туҳмат!— Яхши Гелди жаҳл билан эшик томонга бурилди.

Печка ёнида чурқ этмай ўтирган Ойгул ирғиб ўрнидан турди-да, унинг йўлини тўсди. Тим қора кўзлари қаҳр билан хоинга боқарди.

— Босмачиларга хатни ким ёзди? Гувоҳларни ўлдиршни ким буюрган? Миркомил ака, хатни кўрсатинг бунга...

— Ҳавотир олма, ҳеч қаёққа кетолмайди. Қоровул қўймайди,— Ойгулни тинчитди Миршаропов.— Хатни прокурорга кўрсатамиз.

Яхши Гелди қалт-қалт титради. Сўнг ваҳший ҳайвон ўлжага ташлангандай, столга интилди.

Миршаропов тўппончасини олишига йўл қўймади. Елкаси билан туртиб юборган эди, столга тегиб йиқилди.

— Қўшиғинг тугади... жаноб!

Шовқин-суронни эшитиб, кабинетга аскарлар югуриб кирди. Яхши Гелдини турғизиб, қамоққа олиб кетаётганларида, Ойгулга ғазаб билан қаради. Ойгул ойнага яқинлашди, қовоқари ташқарига чиқиб кетолмай, ўзини ойнага урарди. Ойгул деразани очиб, арини учуриб юборди.

Унинг кўкраги қаттиқ санчди...

24

Юрак ҳам дам олиши керак-да. Ойгул Амирнинг шаҳар қалъаси ёнидаги кўлда айланиб келамиз деган таклифига жон деб рози бўлди.

Улар йўлни қисқартиш мақсадида Хиванинг сершовқин ва гавжум кўчаларидан юрмай, қалъанинг бузилган деворидан ўтишди-да, шаҳардан четга чиқишди. Кўл атрофи кўм-кўк, салқин эди.

Ойгул йўл-йўлакай чувагини ечиб, Амирга қараб кулди-да, оёқ яланг чопиб кетди. У ортидан Амирнинг чопиб келаётганини сезиб, яна тезроқ югурди. Кўлгача югуриб бориб, эгилиб турган дарахт шохи остига ўзини ташлади. Кўзлари ёнарди. «Тутолмадингиз, тутолмадингиз»,— болаларникидай чақнади кўзлари.

«Керак бўлса тутиб оламан»,— пичирлади мўйлов остидан лаблар. Саҳрода бошдан кечирган азоблардан сўнг, сувга оёқ тиқиб ўтириш маза эди.

Кўлнинг нариги томонидан қўнғироқ чалиб карвон ўтди. Ярим яланғоч ўғил бола иккита семиз қўйни ҳайдаб борарди. Энг охирида аравага йўнғичқа ортган қизил аскарлар ўтишди. Кимдир йўнғичқа устига ўтириб олиб, балалайка чалиб шўх ашула айтарди.

Э-эх... буржуйлар орзуси —

Ёғлиқ еб-ичиш ҳар он.

Ясан-тусан келишиб,

Қочишин кўр, беиштон.

Бошқа бир жарангдор овоз ашулани илиб кетди...

Оҳ... ошиқман бир йигитга,

Лекин қурғур гўл экан.

Ишқсиз экан юраги —

Ҳувиллаган чўл экан...

Ойгул ҳўл бўлган кафтларига қаради. Унинг бу ҳолатини кўриб ашуланинг маъносига тушунмаган Амир кулди. Авайлаб қизнинг тирсагидан ушлади. Унинг қўллари беқувват эди.

Ойгул оёғи билан сувни шапиллатишдан тўхтаб, йиғитга тикилди.

— Муҳаббат ҳақида шеър ўқиб берайми?

— Девондан,— деди Амир.

— Майли...

Мен ошиқман гўзал юзга, юзи ойга солур ғавғо,
Не юздир? Юзлари дилбар. Не дилбар? Дилбари зебо.
Агарда кўрмасам юзин, бўлур икки кўзим чашма,
Не чашма? Чашмаи дур ул. Не дурдир? Марварид аъло.
Хиром этса агар боғда, бўлур ҳар ёнда минг гўлғул,
Не гўлғул? Гўлғули булбул. Не булбул? Булбули шайдо.
Хаёлим бор дилимда, ғам ила ҳамдам хаёлдир ул,
Не ҳамдам? Ҳамдами маҳрам. Не маҳрам? Маҳрами жоно.

Шу ерга келганда, Ойгул жозибали жилмайди. Амир эса бунни сезмай, берилиб Низомийнинг шеърини ўқиди.

Қайдаки, сен бор, қамар на даркор,
Кимгаки, сен ёр, шакар на даркор.

Ул тунки, ойдек чиқиб келурсан,
Дерларки: бул кеча саҳар на даркор.

Ҳуснинг умиди дилимда ёрқин,
Шул дурдан ўзга гуҳар на даркор.

Амирнинг ёноғи мисдай ялтиради. У сувни шалоплатиб, юзини, бўйинини ювди.

— Агар шоир бўлганимда: «Боғимдаги бахт гули бўл, менинг орзуим»,— деган бўлардим.

Ойгул юзига тушган сочларини йиғиб, бошига турмаклади. Боқишлари маъюс эди:

— Очилган гулнинг тикани кимга ҳам керак?!

— Менга керак, менга!— ҳаяжонини яширолмади Амир.— Мен учун сен аввал қандай бўлсанг, ҳозир ҳам худди ўшандайсан!

Йиғитнинг дилдан айтган гаплари Ойгул қалбини тирнарди. У севади! Ёшлари тенг эмас, аммо севги ёш танламайди, дейдилар-ку! Фақат севги туғён урса бас. Ойгул унинг муҳаббатига, севгисига лойиқми?

— Мен умрим бўйи олдингизда айбдорман,— лаблари шивирлади қизнинг.

— Нима учун, асло!

Ҳақиқатан нега энди у айбдор? Қишлоғидаги бир камбағалнинг ёш қизини бойнинг ўғли увол қилган, бунда қизнинг қандай айби бор? Ўзининг алами етмагандай, отаси уни уриб ўлдириб қўйишига сал қолганди. Шарманда қилдинг деб, бечорани уйдан ҳайдаб юборганди. Хўрланган қиз ҳафталаб молхоналарда тунаб юрди. Қариндошлари, ҳатто қўни-қўшнилар ундан юз ўгиришди. Ҳеч кимнинг бечорага раҳми келмади. Ўзини ёндир-ю, фоний дунё ғам-ташвишларидан қутулди. Устига керосин қуйиб, лов-лов ёнганда жонҳолатда қишлоқнинг у ёғидан-бу ёғига югурар, ҳеч ким қутқаришни ўйламасди. Кейин, куйган танасини кўмишди. У дунёга келмагандай, ҳаётдан изсиз кетди.

Энди давр бутунлай ўзгарди. Алам-қайғуга тўла ўтмишга барҳам берилди. Янги, ҳур замон келди. Шунинг учун ҳам «мен учун аввал сен қандай бўлсанг, ҳозир ҳам ўшандайсан» деяпти Амир. У бу гапни юракдан айтган эди. Йигитнинг ҳароратли сўзлари хўрланганларини, чексиз саҳрода чеккан изтиробларини унутишга ёрдам берди. Дақиқа сайин бу очиқ кўнги, дилкаш инсонга меҳри ортиб борарди. Ойгул сувга энгашган мажнунтол шохидай йигит томон энгашиб ўтираркан, юраги тез-тез ура бошлади...

Қуёш уфққа бош қўймоқда. Шафақда ер билан осмон акси. Қалъа деворлари ботиб бораётган қуёш нурида сарғиш кўринарди. Девор ортидаги кўм-кўк миноралар, гумбазлар кўзга ташланарди.

Атроф жимжит.

Ҳаво дим эди, Ойгул чўмилмоқчи бўлди. Амирга тескари қараб, туринг дегандай қаради.

— Хоҳласанг тошбақадай ер остига яширинаман.

Ойгул қаҳқаҳа отиб кулди, ўзини сувга отди. Ерга оёғи тегиб-тегмай турарди, ичкарироққа сузди, сўнг шўнғиб бир сиқим лой отди.

— Ушланг!

— Хўп бўлади!

Амир балчиқ ҳиди анқиб турган лойни чаққон ушлаб олди-да, шохга ёпиштирди. У Ойгулдан кўз узолмасди.

Елкасигача сувга тушган Ойгул чиройли юзларини юварди, узун киприкларида, бахтиёр кулаётган лабларида, бурунларида сув зарралари ялтирарди. Тиниқ сувда Ойгулнинг тиниқ бадани кўринарди.

— Сув қанчалар тоза!

Амир унинг овозидан ўзига чорловчи илиқликни сездди. У энтикиб тез-тез нафас олар, ҳаяжонланарди. Шу пайтгача пинҳон сақлаб келган севгиси уни ичдан тимдалар, томирида қон жўшарди. Ҳиссиётга берилмаслик учун у кўзларини юмди.

Шу алпозда анча ўтирди. Атрофга тун қора пардасини ёзмоқда эди. Кўҳна шаҳарнинг миноралари ҳам элас-элас кўрина бошлади, осмон юлдузларга тўлди. Ойгул осмонда юлдуз шунчалар кўплигига биринчи марта эътибор берди. Улар кўзни қамаштирар даражада чарақларди.

Негадир Амир кўринмасди.

— Амир, Амир!— чақирди Ойгул секингина, сўнг қаттиқроқ бақирди.

— Мен бу ердаман,— ён томондан овоз эшитилди.

Ойгул сувни у томонга шалоплата бошлади, сув остидан сузиб келган Амир унинг ёнида пайдо бўлди...

Самодаги беҳисоб юлдузларни айтмаганда, улар оламда ёлғиз эдилар. Улар ёш болалардай кулишар, бир-бирларига сув сепишарди. Сув қалқир, унда юлдузлар ҳам қалқиётгандай эди гўё.

Қандайдир ички бир куч уларни бир-бирларига яқинлаштирмоқда эди. Улар сувдан чиқиб, мажнунтол тагига ўтиришди. Узоқ чўмилган Ойгулнинг елкалари муздай бўлса-да, кўзларидан ўт чақнарди.

— Ойгул!

— Нима дейсиз?

— Ойгулим!

— Нима?..

Кутилмаганда йигит Ойгулни бағрига босиб, қайноқ ўпич олди. Ойгул уялганидан қизариб кетди. Салдан кейин ўзини Амир қўйнига отди...

Булар Амирга тушдай туюлди. Уйқудан уйғонмасликка ҳаракат қилди. Дағал қўллар Ойгулни эркалар, ишқ-муҳаббатга тўла сўзлар эшитилар, қани энди бу дамлар боқий бўлса...

Мажнунтол ҳам тун шабадасида шивирларди. Самодаги олтинсимон юлдузлар муҳаббат бўсаларининг гувоҳи бўлганди.

Ойгул торгина ҳовлига сув сепиб, супурди. Ёмғирдан кейин келадиган замин ҳиди димоғига урилди. Ой-

гул ҳовлининг гули эди. У келиши билан ҳовлига файз кирди. Қиз куни билан чарчашни билмасди, кигиз, бўйрани ҳовлига олиб чиқиб қоқди, ишкомдан узум узиб ювди-да, ликопчага қўйди. Учоқ бошида Амир балиқ қовуриб, паловга сабзи тўғради. Пазандалик — шарқлик эркакларга хос. Амир фақатгина паловнинг уч хилини пишира олади.

Синчков қўни-қўшнилар тиқ этса, деворга қулоқ тутиб ўтиришарди. Ойгулнинг омади борлигига, номусидан айрилганлигига қарамай, Амир уни хотин қилиб олганлигига улар ҳайрон эди.

Амир унли қўлларини ишқаб, девор томонга кўз қисиб қўярди. Ойгул ишларини қилиб бўлиб, ёрдамлашгани ўчоқ бошига келди. Амир қўлларини артистона ёзди, балиқ кесаётган пичоқни ҳавода ўйнатди:

— Сен бўшсан, қолганларини ўзим қиламан. Меҳмонларга ўзим тор чалиб бераман, лазгига ўйнайман...

Ойгул кулиб жойида тураверди.

— Амиржон!

— Ҳа?

— Тўйдан кейин менинг ўқишимга қаршилиқ қилмайсизми?

— Нималар деяпсан, Ойгул?— кулди Амир.— Келаси йил сени Москвага ўзим кузатиб қўяман.

— Агар бизнинг...— Ойгул ерга қаради.

— Барибир, худо ҳаққи, қўшалоқ бўлса ҳам, уларни ўзим тарбия қила оламан.

Ойгул қувноқ кўзларини Амирга тикди, боқишлари жозибали эди.

Терлаб кетган Амир тараша устига ўтирди, пиёладаги чойни ҳўплади.

— Балки иккимиз бирга кетармиз. Мен маориф но-зирининг муовини бўлсам ҳам, билимим йўқ. Ҳаёт мактабида ўқидим, холос,— у пиёлани қўлида ўйнай бошлади.— Сен нима учун муваққат инқилобий ҳукуматни Мулла Жуманиёз бошқаряпти,— деб сўраяпсан-а? Чунки унинг саводи бор. «У Хиванинг доно билимдонларидан». Ундан бошқа сайланадиган одам йўқ эди. Бошавойлардан кўпчилиги қўл қўйишни билишмайди. Савод бўлмаса, қийин. Ахир бўш қоп тик турмайди-ку! «Ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш»,— деган Ленин. Ана шунақа. Сен, тағин қаршилиқ қилмайсизми, дейсан-а?

Амир қозондан қовурилган балиқни ола бошлади.

— Ҳозирча бирор иш топилиб қолар. Рус тилини ўрганишининг керак. Рус тили буюк тил...

Амирнинг бу гапи Ойгулга ёқди. Эшик олдида от кишнаши эшитилмаганда, қучоқлаб ўпган бўларди.

Кўча эшигининг занжири жаранглади. Сал ўтмай, от етаклаган разведка бошлиғи, қозонлик татар Сулаймон Шокиржонов ҳовлига кириб келди.

— Ярамас, қочиб кетди!

У махсус отряд билан Дурди Қилични қўлга олгани борган эди. Ойгул босмачиларнинг макони қаердалигини уларга айтиб берганди. Улар адашмай топиб боришди-ю, ҳеч кимни топишолмади: қора ўтов ҳам, қудуқ ҳам йўқ эди. Фақат чала ёнган косовлар қолганди, холос. Босмачилар ҳам анойи эмас, улар овулларга тарқалиб кетишгани эҳтимолдан узоқ эмас эди. Қора ўтовни бузиш унга қийин эмас, қудуқ оғзига тери ёпиб, кўмиб ташлашганди. Хавф сезилмаса, яна қайтиб келишлари мумкин эди.

Ойгул Сулаймоннинг гапларини жимгина тинглаб, ўзича янги режалар туза бошлади. Амир эса меҳмонини дастурхонга таклиф қилди.

— Утган ишга саловат. Сандиқ йўқолса, ундан нари, аммо қулфга ачинаман,— меҳмон ҳазилга йўйди.

От депсиниб, пишқирди. Ўзи билан ўзи овора бўлган Ойгул ток баргидан юлиб, отга ташлади. Кейин балиқдан тамадди қилаётган Шокиржонов қаршисига келиб ўтирди-да, шоша-пиша деди:

— Отим бўлгандайди... Менга от беринглар!

— Нима учун?

— Мен тез... кечгача қайтиб келаман...

У гапини бўлиб қўйишларидан қўрқиб, тез-тез гапирарди.

— От беринглар, жуда керак. Ниҳоятда зарур...

Амир унинг бу ҳолатини кўриб, ҳайрон қолди. У ҳам тор чалиб, ўйинга тушиш маврида эмаслигини тушунганди, қалбдан озор чекарди...

— Отимни олса майлими?— Сулаймон Амирга юзланди,— ялинишини қаранг...

Амир уни ҳеч қаёқа юборгиси келмасди. Лабларини қисиб, мўйловини қашлади. Ойгул бошига рўмол ўрай бошлади. Амирга тик боқди. Амир уйга кириб, чарм куртка олиб чиқди.

— Сентябрь оқшомлари салқин бўлади.

— Амиржон, қайтиб келгач, ҳаммасини айтиб бераман.

— Хўп, хўп ўроқчи ўроқ танламайди.

Улар кўчага чиқишди.

Саман эгасини таниб кишнади, аммо негадир эгарга бегона киши минди. От тихирлик қилиб, бир-икки дингиллаб айланди.

— Маҳкамроқ ушла, йиқилиб тушма тагин. Оти Шамол,— чангини елиб бақирди Шокиржонов. Ойгул эгарга ёпишиб олган эди, от қанча тихирлик қилмасин, уни йиқита олмади. У ёшлигида қулун боққан эмасми, от минишни биларди. Сал ўтмай от йўрғалаб кетди.

Ойгул юганни тортиб, энгашиди-да, от оғзига бир чақмоқ қанд солди.

— Яна рақсга тушасанми?

Ойгул шаҳардан чиққач, от юганини бўшатди. Шамол ариқчадан ҳатлаб ўтди-да, поёнсиз саҳро қўйнида елдай учиб кетди.

Ойгул туёқ овозига қулоқ соларди. Отнинг дупур-дупури кўнглига ғашлик солди. Унинг ўйлаган нияти кўзини боғлаб, игнага ип ўтказгандай гап эди. Унинг бекорга овора бўлиши ҳам мумкин. Ойгулнинг ҳаяжонланаётганлиги саманга ҳам ўтди шекилли, қулоқларини диккайтирди.

Ойгул аста-секин ўзини қўлга олди. Отнинг бир меъёрада йўрғалаши унинг нияти амалга ошишига ишонч ҳосил қилдирди. Асаби бир оз бўшашди. Ойгул отга қамчи босди.

Югур Шамол, тезроқ чоп. Қўрқоққа қўш кўринар дейдилар, оқибати нима бўларкин.

26

Эшонхўжа тушликдан кейин ёстиққа ёнбошлаб, катта хотинига мени безовта қилма деб буюрди. У энди пинакка кетган эди, уни кимдир уйготди. Эшон зўр-базўр кўзини очган эди, Маъмурани кўрди.

— Мен нима девдим, ё кармининг, сўзимни эшитмаган бўлсанг?

— Тақиллатишяпти,— деди Маъмура гуноҳкорона.

— Тақиллатишяпти, тақиллатишяпти... Кейинроқ келинг десанг, ўларминдиг?..

— Шундай дедим, ануви хотин кўнмади.

— Хотин кишими?

— Ҳа, аёл кишининг овозига ўхшайди.

— Сенлардан ҳеч қутулмадим-да,— ўрнидан тура бошлади эшон.— Айт, кирсин.

Ёлғиз қолгач, эшон ўзига оро бера бошлади. Келган аёл ёшми, қаримикин, деб ўзича ўйлай бошлади. Зо-риқиб эшикка қаради. Ниҳоят, эшик очилиши билан оё-ғи куйган товукдай типирчилаб қолди. Шайтон ҳам уни бунчалик қўрқитмасди. Эшик олдида Ойгул ту-рарди.

Бундан беш йил олдинги қизча эмасди, у эшик ол-дида турган эшоннинг хотинини туртиб, ичкарига да-дил кириши эшоннинг ҳушнни учуриб юборди. Офтоб-да қорайган юзлари, эгнидаги чарм куртка, қўлидаги қамчиси — ҳаммаси эшон учун ниҳоятда қўрқинчи эди.

Шошиб қолган Маъмура эшик олдида туриб, ҳадеб қарайвергач, Ойгул пошнаси билан эшикни қаттиқ ёп-ди-а, эшон томон юрди.

Ойгулнинг кўзлари ёнарди, боқишига эшон дош бе-ролмади. Эшон нима дейишини, нега келганини билмай типирчилаб қолди. У тасбеҳ ўғираркан, қўллари тит-рарди.

Унинг аҳволини кўриб Ойгулнинг алами бир оз ёзил-гандай бўлди. Ҳозирнинг ўзидаёқ башарасини дабдала қилгиси келди, аммо... Жаҳлини босиб, йўлда ўйлаган ниятини амалга оширмоқчи бўлди.

— Дурди Қилич салом деб юборди.

Эшон ишонқираб қошларини чимирди:

— Бизнинг раҳнамомиз-а? У киши сен билан бир-гами?

Ойгул мулозаматни ҳам кутмай, гулли гиламга ўтир-ди.

— Яна, юборган совғалари — афғон гиламлари ёқиб-дими деб сўрадилар.

— Раҳнамомиз мендан ҳеч нарсани аямайдилар, умрлари узоқ бўлсин,— дуога қўл очди Хўжа.

Ойгулнинг равонда, қуръон ёнида турган ҳинд ваза-сига кўзи тушди.

— Ҳо, ваза ҳам шу ердами? Демак, Алламурод ўғир-ламасдан, Дурди Қиличнинг буйруғини бажарган экан-да...

Эшон буларнинг ҳаммасини қизнинг қаёқдан били-шига ақли етмай, ҳайрон эди. Чўлоқ Алламурод айтган

сотқин аёл шу эмасмикан? Балки қасос олгани келгандир?

Эшон ўрнидан ирғиб турди-да, ёстиққа қаҳрабо тасбеҳни ташлаб, ҳовли эшикка бақирди:

— Ҳой, ким бор, чой...

Маъмура таъзим қилиб кирди.

— Меҳмонга чой келтир, қайтарди Хўжа,— Жеренга айт, отга ем берсин.

Маъмура лабларини беўхшов бурди. Оғзидан сўлагги оқяпти-я? Меҳмон қилиш ўрнига, ҳайдаш керак уни, уятсизни! Беҳаёнинг қораси ўчсин!

— Нега бақрайиб турибсан?!— бақирди Эшон.

Маъмура елка қисди. Бўзчининг моксидай у ёқдан буёққа бориб келарди. У дастурхон ёзиб, нон, майиз, ҳалво қўйди. Нилига мис қоплаган чинни чойнакда чой дамлаб келди-да, чиқиб кетди.

«Бу қари бия ишни расво қилиб қўймаса гўрғайди,— ўйлади эшон.— Сочи узун бўлгани билан, ақли калта-да.

Ойгул қимирламай ўтирарди. Чой ичиш уёқда турсин, бу уйда ўтириш у учун жирканчли эди.

Эшон терлаган бурнини артди.

— Балки озроқ шароб ичарсиз?

— Шароб ичсам, бошим оғрийди.

— Бўлмаса қаймоқ олиб келишсин.

— Қаймоқ ҳам бўлмайди, ошқозоним оғрийди,— майна қилгандай деди Ойгул.

Таом емаслик маҳаллий одатда мезбон учун хўрланиш ҳисобланади. Бу эса эшоннинг хаёлига келмасди. Қизни ўлдирмоқчи бўлиб тўсатдан харсангтош кўтаргани кўз олдига келди. Баъзан хотира одамни чалғитади. Биладиган нарсанг унут бўлиб кетгандек, ҳадеганда эсингга келавермайди. Аммо бир вақтлар қизни Азроилга тутиб бермоқчи бўлгани эшоннинг дарров эсига келди.

Ойгул чуқур хўрсинди. Қандай хўрлик бу! Эшоннинг тулки кўзлари сузилди. Икки қўлини кўксига қўйиб, ялингансимон:

— Мендан хафа эмасмисан,— деди,— хафа бўлма... Сенинг олдингда гуноҳкорман, буни худонинг ўзи кечирсин.

Эшон бошини қуйи эгди. Ойгул гўё унга ҳамдард бўлгандай тутди ўзини ва парварда олиб, оғзига солди.

Эшон ўзини енгил ҳис қилиб, эркин нафас олди. У

Ойгул олдига гоҳ ҳолва суриб қўяр, чой қуйиб узатарди. Гап орасида Ойгулнинг фидокорлигини, меҳрибонлигини мақтарди. Эшон дилидагини тортинмай очди, лекин эҳтиёткор тутди ўзини, Ойгулнинг бекор келмаганлигини у биларди. Аммо нега келганлигини тушунмай, ҳайрон эди. Албатта, қиз эшонга ҳадя қилинган совғалар хусусида келмаган бўлса керак!

Ойгул анчадан сўнг, Хўжа ўйлаган мақсадга кўчди:

— Ҳозир Дурди Қиличга жуда қийин, изинга чекистлар тушган. У Оқсув қудуғидан қочишга мажбур бўлди, йигитлари вақтинча тарқаб кетди...

Эшон бош қимирлатиб тасдиқлади, булардан унинг хабари бор. Бироқ иложи қанча, қўлидан ёрдам бериш келмайди.

— Авлодимиз раҳнамосининг ҳаёти хавф остида,— сўзида давом этди Ойгул,— отардаги серка биринчи бўлиб калтак ейди-да...

Ойгул Дурди Қиличга хавфсизроқ жой кераклигини, шу мақсадда келганини айтди. Эшон рози бўлса, уникида туражагини ҳам гап орасида қистириб ўтди. Кўпчилик эмас, икки-уч ишончли киши билан вақтинча туради.

Эшон қўлидаги пиёлага хаёли паришон боқиб ўтирарди. Ойгул эса меҳмонларга хос шошқалоқлик қилди. «Дурди Қиличга жой берса, кетидан чекистлар ҳам келиб қолиши мумкин», ўйларди эшон. Шунинг учун қувлик қилди:

— Нима, ўзининг қўрғони нотинчми? Қўрмишдан қуриб қолган қудуққа махфий йўл ҳам бор... Меникида турса, уни қўриқлай оламанми, йўқми, буни худо биледи. Худосизлар ундан чўчишмайди.

Ойгулнинг кўзлари чақнаб, ниятига етгандай севинди.

«Ҳа-ҳа, демак, Қўрмишда у? Шунинг билгани келган эдим, ниятимга етдим. Раҳмат, эшон! Раҳмат! Уз йўлбошчингни ўзинг тутиб бердинг!»

Ойгул сир бой бермаслик учун яна уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирди. Анчадан кейин ўрнидан турди.

— Раҳнамога нима дейман?

«Оббо, шайтон-ей, яна сўрайди-я? Эчкига жон қайғу, қассобга ёғ қайғу», ўйлади эшон, сўнг очилиб деди.

— Сой сойга боқади. Бориб айт: меннинг қоним уники. Худонинг ўзи раҳм қилсин, ёрдам берсин.

Эшон ҳурмат юзасидан меҳмонга йўл бўшатди.

Ойгул бўшаб қолган айилни қаттиқроқ тортди-да, отни етаклаб дарвозага равона бўлди. Дарвозага етгач, оёғини узангига қўйиб, сакраб отга минди.

Эшон дарвозани очишдан олдин отнинг атрофидан айланаркан, саманнинг сағрисиغا уриб-уриб қўйди. «Дурди Қиличнинг навкарлари чавандозликда донг чиқаришган», ўйлади у. Отнинг чопқирлиги унга бир кўришда маълум эди. Сағриси кенг, туёғи ингичка. Бундай от тутқич бермайди.

«Ҳамирдан қил сугургандай силлиқ кўчяпти», кўнглидан ўтказди Ойгул.

Тўсатдан эшоннинг ранги бўзарди. Турган жойида қотиб қолди, титроқ босди. У қараб турганича отга нигоҳ ташлади: «Чарм эгарга беш юлдузнинг расми солинган экан. Қимдир, Шокиржоновга бу эгар босмачилардан тортиб олинганлигини билдирмаслик учун юлдуз расмини солган бўлса керак».

Эшон отнинг нўхтасидан тортди.

— Туш отдан!

— Дарвозани очинг!— ғазаб билан деди Ойгул.

— Яхшиликча туш, бўлмаса ўзим... Сен, сен жосуссан! Жосус!— эшон биров уни бўғизлаётгандай бақирди.

Тезроқ кетиш керак, эшоннинг муридлари келиб қолса, қутулиш қийин. Маъмуре ҳаллослаб югурди. Эрининг жиловга осилиб олганини кўриб, жодугар боғлоқлик турган бўрибосарни еча бошлади.

Ойгулнинг қошлари чимирилди, зийраклашди. Қўлини киссасига тиқиб, тўппонча олди.

Қуролни кўрган эшон титраб-қақшаб соқолини ҳовучлади. Нафаси қисилди.

— Учгача санайман. Бир... р...

Маъмуре занжирни ечишдан тўхтаб, итнинг бўйнига ёпишди. Эшик олдида кўргазмага қўйилгандай Жерен турарди. Баланд бўйли, чиккабел Жерен қари эрининг ҳолини кўриб кулиб турарди.

— Икки...— Ойгул тепкини тортди.

Эшон тўрт оёқлаб дарвозага югурди. Занжирни олиб, дарвозани очди.

Ойгул жиловни бўшатди. Саман елдай учиб кетди. Ойгул орқасидан ўқ узилишини кутарди, лекин ҳеч ким кетидан қувмади, ўқ ҳам узмади.

Узоқдан Хива аранг кўринарди. Қуёш аста-секин ғарбга, чексиз қумликлар ортига бош қўйди. Атроф қўрқинчли тусга кирди.

Шамол кучайиб, тўзон кўтарилди. Орол денгизи томондан келган қора булут кўкни эгаллади. Осмон қорайиб, юлдузлар кўринмай қолди.

Қумликлар оша отряд изга тушган эди. Қум кўз очгани қўймасди.

Отряд тусмоллаб йўл босарди. Баъзан отряд тақир жойга чиққанда, туёқларнинг дукир-дукири узоқлардан эшитиларди.

Аскарлар тез-тез тўхтаб, карта ёзишар, кафтлари орасига олиб, папирос чекишарди. Сўнг яна қоронғи тунда йўлга тушишарди.

Бир неча марта ёмғир шивалаб ўтди. Кийимлар ҳўл бўлиб баданга ёпишди.

— Йўлнинг охири борми ўзи,— кимдир нолиди.

— Қўрбошини қўлга туширсак, ҳаммаси унут бўлиб кетади,— жавоб берди шериги.

— Албатта, босмачини ушлаймиз,— деди Настя.— Утган сафар силлиққина қочиб қутулди. Бу сафар қутилиб бўпти.

— Тилиннга шакар.

Шундан сўнг жимгина йўлда давом этишди.

Шамол. Ёмғир. Зимистон. Бундай кечалар ухламаган кишига чексиздай туюлади. Отлар ҳам ёмғирда ивиб тез-тез депсина бошлади.

Олдинда кетаётган Сулаймон Шокиржоновнинг хаёлига ўтган куни бўлиб ўтган воқеалар келди. Амир билан Ойгулни кутиб олгани йўлга чиқишгани, уйига қайтган Ойгул уларни тополмай Миршараповни Бухоро республикаси ҳарбий нозири қилиб тайинланганидан беҳабар, унинг ҳузурига боргани, кейин яна уйга келиб, штабга чопгани хаёлидан ўтди. Гарнизоннинг ярмини оёққа турғазибди...

— Ажойиб қиз... Ҳақиқий қизил партизан.

— Бир нима дедингизми, ўртоқ командир,— сўради унга етиб олган разведка бўйича ёрдамчиси.

— Тонг отгунча изғиймиз, деяпман.

— Бурнимиз қумга тўлди, аммо буйруқ...

Яна бир соатча қоронғида сахро кезишди...

Отряд охирида келаётган аскар мудраб, отдан йиқилишига сал қолди. Уйқусираб сўради:

— Қаёққа кетяпмиз?

— Ху-ув тоққа, лайлак тутгани!

Аскар эгарга яхшироқ ўтириб олиб, кулди.

— Лайлакка бало борми? Бағрига босиб иситадиган жонон керак...

— Кўнгилларига қўтир жомашов, яна нимани иситайдилар.

— Унга бу ҳам кам, ҳали кўп нарса керак бўлади.

— Ҳа-ҳа-ҳа...

Тўсатдан олдиндан сигнал берилди.

Овулга яқинлашган эдилар. Қоронғида кигиз уйлар, ўтовнинг қораси кўринди. Қўрғончанинг деворлари яққол кўрина бошлади.

Аскарлар қўрғончани тўрт томондан ўраб олишди. Шокиржонов бир группа аскарлар билан қуриган қудуқни излаб кетди. Улар ерга энкайиб, узоқ қидиришди. Топиш осон бўлмади. Балки, қудуқнинг ўзи йўқдир.

Тонг бўзара бошлади. Овоз чиқариш ҳам мумкин эмасди.

Излаб-излаб, охири қудуқни топишди. Қудуқ қумтепа орқасида экан. Қудуққа олиб борадиган йўл саксувлордан ўтарди.

Шокиржонов қўрғонча томон югуриб борди-да, дарвозасини тепа бошлади. Аскарлар милтиқ қўндоқлари билан тақиллатишди.

— Қотиб ухлаб қолишганга ўхшайди.

— Балки, ҳеч ким йўқдир...

— Ж... м...м,— деди ўзбек қизил аскар гапираётган шеригининг оғзини кафти билан бекитиб.

Дарвоза тагига биров сассиз келгандай бўлди. Унинг фақат тез-тез нафас олиши сал эшитиларди.

— Сизлар қуршаб олингансизлар,— буйруқ оҳангида деди Шокиржонов татарча-туркманча сўзларни аралаштириб.

Ичкаридан пичирлаган овоз эшитилди. «Қизил аскар», «Шокиржонхон» деган узун-юлуқ сўзлар қулоққа чалинди. Босмачилар бошларига ташвиш келтирган кишини танишган эди, уни ўзларича «хон» деб аташга ўрганиб қолишганди... Тўсатдан ичкаридан эшик очилгандай ғижиллаган овоз эшитилди, ўқ узилди. Девордан сакраб тушган эркак киши саҳрога қараб қочди.

Овулдаги итлар ҳура бошлади, қўйларнинг маърагани эшитилди.

Аскарлар бир-бирларига қарашди.

— Дарвоза бузилсин!— буюрди Шокиржонов, ўзининг биқинини деворга тиради-да, эгарга чиқиб, деворга миниб олди. Уни отмоқчи бўлган босмачига қарата ўқ узди. Иккита босмачи милтиқларини ташлаб, саройга яширинди. Иккинчи ўқ билан акиллаб келаётган девдай итни гумдон қилди-да, ҳовлига сакраб тушиб, дарвозани очди. Қизил аскарлар хоналарни қидира бошладилар.

Дурдини топишмади. Қудуқ томон ҳам тинчлик.

«Бирон ерга бекинган, тулки» дея тўппончаси билан меҳмонхона эшигининг занжирини очди Шокиржонов. Ғира-шира ёруғликда ярим яланғоч, сочлари тўзгиган ёшгина икки туркман қизи ерга гилам ёзишарди. Қизил аскарни кўриб, улар қочиб қолишди. Шокиржонов гиламни кўтарган эди, тахта қопқоққа кўзи тушди. Қопқоқни кўтариб, пастга қаради. Қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, зах ҳиди димоғига урилди. Ертўладан тепкининг овози эшитилди. Шокиржонов қува бошлади.

Қизил аскарлар қуршовида қолганини сезган Дурди Қилич қудуққа етмасдан тўхтади. Эғнида оқ кўйлак, иштонсиз Дурди Қиличнинг кўриниши кулгили эди.

— Мана бундан отди,— деди паст овозда разведка бошлиғининг ўринбосари Сулаймонга «Смит-Вессон»ни узатиб,— тортиб олган эдиқ, пичоқ билан унга ташланди... қани нарироқ сурилинглар-чи...

Ҳамма ўзини четга олди. Ерда ёш йигитча қонга беланиб ётарди. Уни «Волгадан келган Ваня сайёҳ» дейишарди. Тиниқ юзига қон сачраган...

Мурда ёнига келган Орлик лақабли ит ҳидлаб, эгасини таниди. Сўнг икки оёқда туриб, ҳура бошлади. Тошюраклар ҳам итнинг ноласидан эриди...

Юзлари оқариб кетган Шокиржонов лабларини қисди. Қўзларидан қаҳр-ғазаб ёғарди. У оғир қадам ташлаб қўрбоши томон юрди. Мушти қаттиқ қисилган қўрбоши ўзини қўярга жой тополмай, икки букилди.

Шокиржонов жаҳлини босиб қўрбоши ёнида ўтираркан, нафратланиб унга тупурди.

Шафақ қизариб, Қурмиш овулига қуёш нур соча бошлади.

Бугун ҳаво очиқ бўлиши аниқ эди.

Дугоналар бир-бирларини қучоқлаб, йиғлаб юборишди. Тордай таранг асаблар бўшашди. Ана шундай дамларда кўз ёши тўкилиши табний.

Пастаккина пахса уй зах бўлиб, ундан суварак ва сут ҳиди анқирди. Тутундан қорайиб кетган шипда қалдирғочнинг ёзда куйиб кетган уяси кўзга ташланарди. Захдан сарғайган қамиш устида ўтирган дугоналар ҳовлига термилиб ўтиришарди. Фаройиб хонадаги ғариб қизларнинг дилида бир олам ғам-алам.

Учоққа ўтин қалаб, хонага кирган Марҳамат хола идиш қўйилган токча ёнида тўхтади.

— Сизларга нима бўлди, қизлар, кўзларингиз қизарибди, йиғладиларингми? Галия нам киприкларини пирпиратиб кампирга қаради. «Минг пола-фиғон чек, барибир йўқолган нарсани топа олмаймиз»,— дерди нигоҳи.

— Биз бахтсизмиз,— нола қилди у,— мен ҳам, Ойгул ҳам.

— Саодат қанчалар бахтли!— деди Ойгул, қўлидаги қоғозни тиззасига қўйиб, гижимини тўғриларкан.— Исми жисмига монанд.

— Саодатга ўхшаганлар қандай бахтиёр, биз эса...

Галия яна йиғлай бошлади.

— Нималар деяпсизлар, ҳеч нарсага тушуна олмаяпман?

— Бизни Москвага кузатиб қўйганингиз эсингиздами,— деди Галия,— яшил сандиқча кўтариб олган, аравада ўйнаган қиз...

Бу нарса Марҳамат холанинг эсида йўқ эди. Шундай бўлса-да, бош қимирлатиб тасдиқлади. Ушанда ҳамма шод-хандон, кўпчилик ўйинга тушган эди.

— Уша қиздан маориф нозирига хат келибди,— деди Галия,— Ойгулхон, шу хатни ўқиб беринг.

Ойгул хатни ўқий бошлади.

«Ассалому алайкум, Амир ака! Хатни группа айтиб турди, Саодат ёзди. Биз эсон-омон Москвага етиб келдик. Аввало, хабарингиз бор. Амударёда суздик, кейин бизни поездга ўткизишди. Йигирма икки кун йўл юрдик. Ҳозир Шарқ халқларининг Коммунистик дорилфунунда таҳсил кўряпмиз, хомкаллага ўқиш кириши қийин бўлса-да, ҳаракат қиляпмиз, бизга кўп ёрдам беришяпти. Бўш вақтларимизни бекор ўтказмай, китоб ўқи-

япмиз. Ленин Мавзолейига бориб, доҳийни зиёрат қилдик. Кремлда бўлдик, олтин минораларни кўрдик, фақат бу ерда минора эмас, бошқача дейишаркан. Москва дарёсида сайр қилдиришди, оқ пароходда ўрмонга олиб боришди, мева тердик. Дарахтлар бизнинг Хоразмдаги дарахтларга ҳеч ўхшамайди, ҳаммаёқ қайин, арча... Биринчи қайиқда кетган дўстларимизни эслаб, ҳаммамиз турли хаёлларга борамиз. Улар қаёқда? Нима бўлди уларга? Йигитлардан бири: «Қирғоқда босмачиларни кўрдим»,— деди. Наҳотки, шу гап рост бўлса? Амир ака, бор гапни бизга ёзиб юборинг...»

Юзларини ажин босган Марҳамат хола тик турганча хатни эшитди. Кўини кўрган, донишманд аёлнинг кўзлари ўйчан боқарди. Қизлар бошига тушган аяшчи кунларни у яхши тасаввур қиларди. Саҳрода қизлар бошига тушган кўргилик ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Бунинг устига бу хат... Булар ҳам эсон-омон манзилга етиб олишган эди. Кўзларига қаранг, кўз эмас, бир жуфт оташ...

Марҳамат хола хонага нима учун кирганини унутиб, чиқиб кетди-да, ўтинхона эшигини очди. Кади, жўхори, гул уруғлари солинган халтачаларни ушлаб-ушлаб кўрди, биттасини олиб, ўчоқ бошига борди. Қорайган қўллари билан қуриб қолган ўтни эзиб, устига чўғ қўйди. Ўт тутаб, хушбўй ҳид таратди. Дугоналар бошидан айлантриб-айлантриб, яна чиқиб кетди.

— Бу нимаси?— ҳайрон бўлиб сўради Ойгул.

— Исириқ солдилар, ёмон кўздан сақлайди,— деди кулиб Галия.

Исириқ ҳидидан Ойгулнинг дили ёришгандай бўлди.

— Холамиз жуда меҳрибонлар-да.

— Жудаям. Шунинг учун ҳам укаларим гапларига қулоқ солишмайди-да. Тортишгани-тортишган. У десалар бу дейишади, бу десалар у дейишади... Укаларим ўзларини саводлига йўйишади,— Галия берилиб гапирарди.— Биласанми, ўзлари ёш, лекин унча-мунча муллага гап беришмайди. Ёзишни ҳам, ўқишни ҳам билишади...

Марҳамат хола яна хонага кирди, токчадан бир нима олиб, яна жойига қўйди, сўнг сопол кўзачадан пиёлага сут қуйди.

— Қизларим, ҳозир сизларни меҳмон қиламан.

— Мана бир қошиқ асал, бир чақмоқ қанд сола-

миз. Бозордаги баққоллар Руссияда қандни инсон суягидан қилишади, деб чинқиришганига ишонманглар, аламдан нима дейишни билмай, оғизларига келганини валдирайверишади, биз ширин чойни яхши кўрамиз, тўғрими қизлар?

Хола сутга асал билан қандни аралаштириб, қизларга узатди. Қизлар татиб кўришган эди, мазаси ёқди. Марҳамат хола қизларнинг шароб ичишини кузатаркан, келажак ҳақида берилиб гапирарди.

— Қозонда бўлса, чўмичга чиқади. Қозонимиз катта, ҳам баракали — ҳаммага етади,— тагдор қилиб якун ясади сўзига хола.— Энди дон туядиган ишим бор.

— Буви, ҳовонча-чи?

— Э, эсим қурсин,— деди Марҳамат хола ва ҳовончани олиб чиқиб кетди.

Ойгул хатни авайлаб букладди-да, бекитиб қўйди.

— Менда яна бир янгилик бор!

— Биладан, биламан қанақа янгилик эканлигини,— Галия дугонасининг бўйнидан чимчилаб, қулоғига шивирлади,— эрга тегяпсанми?

— Нималар деяпсан? Кимдан эшитдинг?

— Қалтакесакдан. Бу ерда қалтакесак бирам кўпчи...

У қўшниларни айтаётган эди. Кўпчиликнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Биттаси эшитдимми, бас, оламга ёяди.

— У сени севадимми?

— Мени тинч қўйсанг-чи!

— Чиндан ҳам у сени яхши кўрадимми?— ҳол-жонига қўймади Галия.

— Ким ҳақда гапиряпсан?— қизариб сўради Ойгул.

— О-о! Бутун Хива биледи-ю, сен билмайсанми? Амир-да!

— Утир, Аҳмаджон, баҳонг «беш».

Галиянинг қора кўзларидан ўт чақнади. Амирга ўхшаган йигит уни севиб қолганда, бутун Қорақумни яёв кезиб унга талпинган бўларди.

— Сенга ҳавасим келади, Ойгул,— Галиянинг гапида ҳасад йўқ эди.— Амир яхши йигит, у билан беармон яшайсан. Сенга шундай ҳавасим келяптики...

— Шошқалоқлик қилаверма. Оламга ўт тушгани йўқ-ку? Сенинг ҳам ўз йўлинг, бахтинг бор. Қариндошуруғларинг ҳаммаси ёнингда, менинг эса кимим бор? Ёлғизман...

— Сен марваридсан, ялтираб турасан.— Галия дугонасининг тимқора қошларини силади.

— Жа оширвординг,— ерга қаради Ойгул.

— Тўйни қачон қиласизлар?

— Яқин орада бўлса керак,— кулди Ойгул.

— Мен сенга нима совға қилишимни биласанми?— Галия токча ёнига бориб, йиғиб қўйилган кўрпалардан бирини олиб ёзди. Араб матосидан тикилган, сариқ гулли кўрпа ниҳоятда чиройли эди.— Мана буни. Бизда шунақа иккита кўрпа бор.

Қуроқ кўрпа турли ипак матолардан тикилган бўлиб, революциядан кейин ипак пул бекор қилинган, ундан кўрпа тикишганди. Унинг рамзий баҳоси икки миллион эди.

— Шунини тўйга тўёна қилса бўладими?

Ойгул кўрпани йиғиб, токчага қўйди.

— Сени шундоқ ҳам тўйга таклиф қиламан. Зайнабни ҳам...

— Зайнабга қийин ҳозир,— деди Галия маъюс.

— Унга нима бўлди?

— Отаси заҳар. Комсомоллардан яшириб, уни Гурланга жўнатиб юборган. Мен борганимда қўлига таёқ олиб ҳайдади. Зўрға қочиб қутулдим. Орқамдан, сенлар ҳамманг бузуқсанлар, шармандалар, деб бақириб қолди. Бу ҳақоратга қандай чидаймиз-а!.

Галиянинг сўзларини эшитган Ойгулнинг кўз олдига эшоннинг жирканч башараси келди. Қулоғига Марҳамат хола айтган бақалоқларнинг шивир-шивири эшитилаётгандай туюлди. Галия онаси қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул юриб, аёллар ўртасида янгича яшашни тарғиб қилганда унга ўқ узишгани эсига тушди. Хайриятки, ўқ нишонга тегмаган эди. Совет ҳокимияти томонига ўтган хотин-қизларни қанчалар қийнашди — айтган билан адо этиб бўлмайди!!

«Бизни ҳар қадамда хавф кутади», ўйлади Ойгул. У эртанги кунга ишониб, қатъий деди:

— Барибир уларнинг умри битди. Қимнинг боши олдин кетишини омон бўлсак, кўрамиз. Мен яна бир янгиликни айтай. Бугун Хивага Дурди Қилични ушлаб келишди...

— Ростданми?— ўз қулоқларига ишонмай деди Галия.

— Ишонмаяпсанми?

— Қўрқаяпман.

— Вой жинни-ей! Унинг қўл-оёқлари боғланган. Уни суд қилишади, борамизми?

— Қаёққа?

— Судга, гувоҳ бўлгани.

— Мен боролмайман,— деди Галия сочларини турмаклаб, ўлдиришса ҳам бормайман.

— Йўқ дедим, қутулдим эмас-да.— Галиянинг кўзлари қизара бошлади.

— Мендан хафа бўлма, Ойгулхон. Боролмайман. Олдинлари ҳеч нимадан тап тортмасдим, паранжи ташладим, шунда ҳам қўрқмадим. Саҳрода бўлганимдан кейин қўрқадиган бўлиб қолдим. Кундуз кунлари ҳам ёлғиз қолсам, қўрқаман. Улар гўё кечаси девордан ошиб тушишаётгандай...

Ойгул шундай ҳадиксираш борлигини Панкадан эшитган эди. Қиши ўзини ҳимоясиз сезса, ўзига ишонмаса ҳар хил ўйларга берилиб, қўрқоқ бўлиб қолади.

Дугонасига унинг раҳми келди. Атрофга қараб олгач, тасалли берди.

— Бардам бўл! Одамлар орасида, очиқ ҳавода кўпроқ юр, ҳаммаси ўтиб кетади.

Ойгул ўрнидан туриб Галияни бағрига босди.

— Омон бўл!

— Яна озгина ўтир, ширгуруч пишяпти, бирга еймиз. Ҳаяжонлансам, ширгуруч ейман.

Галиянинг гапи дугонасига маъқул бўлди.

— Иккаламиз бўлсак, анча енгил тортаман.

— Хўп, хўп, эшакка тўқим юк бўлармиди,— Ойгул қайтиб ўтирди.

Дугоналар кулиб юборишди.

Пиёз тўғраб ўтирган Марҳамат хола шўх кулгини эшитиб, қизлар ўтирган хона томонга қараб қўйди.

«Кулинглар, кулгига нима етсин», хаёлидан ўтказди хола ва пиёз тўғрашда давом этди.

Хоразм босмачилари бошлиқлари устидан бўлган ҳар бир суд ўша даврда оммавий ташвиқот ҳам эди. Бундай судлар одатда кишилар кўп тўпланадиган очиқ майдонларда бўларди. Бу гал ҳам шундай бўлди.

Ярим вайрона қалъа деворларидан бошланган кенг ялангликда, Ичан қалъага одам сигмасди. Олача тўн кийган кишиларнинг кўзи олазарак, арава ва отлиқлар-

нинг сон-саногини йўқ. Одамлар бўйларини чўзиб жиноят қидирув инқилобий суд аъзолари ўтирган столга қарайди. Суд ҳайъати қаршисидаги қора курсиларда соч-соқоли ўсиб кетган уч босмачи ўтирарди.

Суд аъзоларидан бири ўрнидан туриб гап бошлади:

— Унинг гуноҳи кўп. У бегуноҳ кишиларни ўлдирди, халқни талади. Раҳнамоси топшириғи билан балогатга етмаган қизларни топтириб келиб, хўрлаган. Черкез нима учун босмачиларга қўшилди? У қўшилмасди, қишлоққа келган Хўжа эшон йигитлари уни йўлдан урди, ислом динини ҳимоя қилишга ташвиқот қилди, жаннатни ваъда қилиб авради. Улар ўзларига қўшилмаганларни ўлдирардилар, оиласини уйга қамаб ўт қўярдилар. Эшоннинг сўзига кириб, босмачиларга қўшилган йигитлар омон қолдилар. Хўш, улар ўқишга бораётганларни ўлдиришда иштирок этишдими? Йўқ. Ёнида ўтирган Қандим ва яна икки йигит билан бошлиқлари Дурди Қилични қўриқлаб қўргонда қолишган эди.

Суд котиби ҳаммасини ёзиб борарди. Бошқа судланувчи — Қандим ҳам ҳеч нимани яширмай, ҳаммасини очиқ айтди. Қизил аскарни пойлаб қандай ўлдирганлигини сўзлаб берди. Қизил аскар кийимларини ечиб, ўзи кийиб олди-да, қишлоқларни кезди. Одамлар унга ишониб, сирларини айтишарди, у босмачиларни бу сирлардан воқиф қиларди. Босмачиларни ёмонлаган кўпгина оддий меҳнаткашларнинг боши танасидан жудо бўлди. Кўп ўтмай Қандим исломнинг муқаддас иши учун курашмаётганлигини тушуниб етди. У оддий босмачи эди. Эрдан ажралган босмачиларнинг ғалабасига кўзи етмади. Ёлғиз отнинг чанги чиқмайди-да! Вақт пойлаб, қизиллар томонга ўтишни мўлжаллаб юрди ҳам. Лекин, гуноҳидан кечишларига ишонгиси келмасди.

— Шундай хаёлларга берилиб юрган кунларнинг бирида,— сўзида давом этди Қандим,— осмондан тушдим, ердан чиқдим, начальник Шокиржонов пайдо бўлиб қолди. Биз дарвозани очмоқчи бўлувдик, Қочмурод кўнмади. Учовимиз тортишиб турганимизда, Аваз гумбурлатиб ўқ уза бошлади. Кейин хўжайин чиқиб қолди, Авазни отиб, қочиб кетди. Қўргонча деворига Шокиржонов чиқиб олган эди, Қочмурод унга ўқ узди-ю, ўзи йиқилди. Черкез билан мен милтиқларни ташлаб отхонага қочдик...

Дурди Қилич ёжиниб ўтирарди. Тергов тугагунча

улар юзлаштирилмаганди, шунинг учун Дурди Қилич йингитларини огоҳлантира олмади. Энди унинг сирларини очиб ташлашяпти.

Суд ранси, малла соқол, пенснэ таққан латиш Круминьш қўрбошига ғазаб билан боқди. Дурди Қилич унга тик қарашга ботинолмасди. Икки гувоҳнинг сўзини эшитаркан, Круминьш яқинда бўлган бир воқеани эслади...

Ёши анчага бориб қолган босмачи оиласи, бойлиги билан қизиллар томонга ўтди. Винчестерини, иккита патрон тўла ўқдон, қилич, узун пичоқ ва биноклни ерга ташлади-да, босмачилар билан алоқани бутунлай узангини айтди. «Қўрбошимиз қизиллар томонга ўтганларни аямаслигини доимо таъкидларди,— деди у.— Шунга қарамай, мен сизлар томонга ўтдим. Улимдан қўрқмайман, ҳар куни ажал атрофимда ўралашиб юрибди. Мен руслар босмачининг бола-чақасини ўлдиришмаслигини биламан. Қўрбоши асир тушишимни эшитганда эди, мени ҳам, оиламни ҳам гумдон қиларди. Сизлар фақат мени отасизлар, оилам омон қолади».

«Черкез билан Қандим ўша босмачидай жазо олишади», ўйлади Бруно Круминьш. У пичирлашиб ёнидагилар билан гаплашиб олди-да, кафти билан столга таяниб, ўрнидан турди.

— Судланувчи Черкез ва Қандим!

Иккови ўрнидан турди.

— Узи таслим бўлган, гуноҳини сидқидилдан тан олган кишини совет одил суди жазоламайди. Шунинг учун ҳам суд сизларга жазо бермасликка қарор қилди.

Таржимон унинг гапларини таржима қилиб бўлгунча жим турди, сўнг пенснэ ойналарини ялтиратиб судланувчиларга қаради.

— Мабодо, яна эски йўлга қайтсангизлар, тутиб оламиз-да, даканг хўрозга чўқитамиз, ўшанда ўзингиздан кўринглар.

Йиғилганлар «гур» этиб кулиб юборишди. «Бу пихини ёрган қари қози кўринишда қаттиққўлга ўхшаса-да, анча кўнгли бўш одам экан», деб ўйлашди. Балки, жазоламай тўғри қилаётгандир? Тўрт оёқли от ҳам қоқилади. Энг муҳими — гуноҳини тан олишди. Ҳаётлари қил устида турган бўлса-да, очиқ гапиришди, ростини айтишди.

Ўзида йўқ хурсанд бўлган Черкез кўйлагини йиртиб

одамларни туртиб-суртиб ҳаётини сақлаб қолгани учун худога миннатдорчилик билдиргани мачитга югуриб кетди.

Қандим қолди.

— Нима бало, ўтирган жойингга ёпишиб қолдингми?— сўрашди ундан.

Босмачи кўзларини қисиб гапга кирди. У гуноҳидан кечишган экан, босмачиларни қўлга туширишда қизил аскарларга ёрдам бермоқчи эканлигини айтди. Қандим кундуз кунлари деҳқон эди, тунлари эса босмачилар хизматида бўлган!

Круминьшнинг ёнида ўтирган ўзбек йигити унга нарироққа бориб туришни имо қилди.

Қандим судьялар ўтирган столни айланиб ўтиб, қора курсига орқа ўгириб ўтираркан, енгил хўрсиниб қўйди.

— Судланувчи Дурди Қилич, ўрнингиздан туринг!

У қаддини ғоз тутиб ўрнидан турди. Қизил чопонининг олди очиқ, бошидаги пахмоқ телпаги юзига соя ташлаб турарди. Қўриниши барваста.

— Ўзингизни айбдор деб биласизми?

— Йўқ.

Кўрбошига нафратли тикилган Круминьш чарм халтачани стол устига ағдарди. Ундан зираклар, узуклар, олтин тангалар билан бурушиб қолган одам бурунлари, қулоқлар тўкилди. Улар орасида қичрайиб қолган, исирға тақиладиган тешикчаси аранг кўринадиган аёлларнинг қулоғи ҳам бор эди.

Ийғилганлар олдинга талпинишди.

— Қайси бечорадан олган эдингиз буларни?

— Бил... майман, меники эмас.

— Халта қўрғончадан топилди.

— Ҳа...а, уни менга Жунаид берган эди.

— Сақлаб қўйишгами? Ё совға қилибми?

— Совға қилган.

— Жунаид билан араз эдинглар чоғи. Таланган нарсаларни ўртада бўлишмасдинглар-ку?

— Бу нарсаларни у олдин берган эди.

— Қачонлигини аниқ айта оласизми? Балки шу йилнинг январь ойидадир?

Малла соқол, кўзойнакли одам қувга ўхшайди. Январь ойида Дурди Қилич Жунаидхон билан биргаликда воҳага қирғин солиб, Хивага ҳужум қилганди. Бу ҳақда у лом-мим демади, сўздан адашишни хоҳламасди.

Билмадим деса қутулади. Эсидан чиққан бўлиши мумкин-да!

— Нима учун қурол сақлардингиз?

— Туркман учун қурол хотиндан ҳам азиз.

— Унда нега Овезни отдингиз?

— Темир ишламаса занглайди,— асабийлашди қўрбоши,— Овез итвачча: бизга хиёнат қилди.

— Дарвоқе, яна бир нарсани айтинг. Япопларнинг бешотарини инглизларнинг ўнбиротарини қаердан олдингизлар, уларни сизларга ким берди.

— Одамлар...

— Қанақа одамлар?

— Океан ортидаги.

— Қурол эвазига ярим Хоразмни ёки Хоразмнинг ҳаммасини ваъда қилганмидингиз?

— Билмайман, бунини Жунаиддан сўранг.

— Ўзингиз улар билан алоқа қилмаганмидингиз?

— Йўқ, улар ҳозир Эронда, Жунаид олдимга бориб турарди. Мен саҳродан чиқмаганман.

Дурди Қилич суднинг саволларига ўйлаб, қўрслик билан жавоб берарди. Ўзини тутишидан нима дейишни олдиндан обдан ўйлаб қўйганга ўхшарди. Қандай бўлмасин, у сувдан қуруқ чиқмоқчи бўляпганди.

Сўроқ икки соатча давом этди. Унга Яхши Гелдининг хатини кўрсатишган эди, тонди. Қўрганим йўқ, билмайман, ҳеч қанақа хат олганим йўқ деб туриб олди.

— Демак, Яхши Гелди хатни сизга эмас, бошқага ёзган экан-да, шундайми?

— Балки шундайдир, лекин менга эмас.

— Текшириш хат шахсан сизга ёзилганлигини ишботлади. Бундан чиқди, хатога йўл қўйишибди-да?

— Балки, хато қилишгандир, хатда менинг номим ёзилмаган.

— Тўғри, исмингиз йўқ. Аммо, бунда шундай савол туғилади, хат борлигини қаердан билдингиз?— судья истехзоли кулди.

Қўрбоши тилини тишлаб қолди.

Йиғилганлар ола-ғовур кўтаришди... «Ёлғон, ундан олдин пайдо бўлган тутун, итнинг кўзини ачитмайди».

Қўрбошининг юзига қон югурди.

— Уша қоғоз, тирик гувоҳ қани?

Гувоҳ йўқлигига унинг ишончи комил эди. Шу пайт қутилмаган воқеа содир бўлди. Ойгулнинг ўртага

чиққанини кўриб, қўрбошидан совуқ тер чиқиб кетди, қулоқлари шанғиллади.

Ойгул босиқ, чертиб-чертиб гапирди. Унинг сўзларида йўқотган нарсасини топа олмасликдек мунгли бир алам бор эди; бундан эшитганларнинг сочи тикка бўлди. Ойгул тириклайин кўмилган Матназар Одамов, Машарип Полвоновлар, сўнги марта илтижо билан: «Онажон», деб нола қилиб қонга бўялган сувга чўкаётган ёшгина ўспирин, бўйнига боғланган арқонни чўп билан чийратилишидан бўғилиб ўлган Хусан, кенг қумликларда офтобда куйган Панка, ҳийлакорона отилган ўқ теккан қайиқчи қорақалпоқлар номидан гапирарди... Улар гўё Ойгулга умид билан термилиб тургандай, унинг сўзларини тасдиқлаётгандай эди...

Ҳалок бўлганларнинг қариндоши бўлса керак, биров фарёд урди, кўплар йиғлади.

Ойгул кўз ёши тўкмади.

У бошидан ўтганларни шошилмай ҳикоя қиларди. Ойгулнинг қаҳр-ғазабга тўла сўзларини эшитган кишиларнинг юзлари оқарган, ҳамма нафас олмасдан тингларди. Кўпчиликнинг нигоҳида қаҳр-ғазаб бор эди.

— ...Январда улар бизга ўқ узишганди,— деди Ойгул қора курсида ўтирганларни кўрсатиб,— августда гуноҳсиз болаларни ўлдиришди... жонсиз ётган мурғак жасадларни тепкилашди... Сўнгра қонхўр қўллари билан гўшт ейишди...

Ойгулнинг ҳар бир сўзи Дурди Қилични тоғдан думалатиб, бошига гурзи тушаётгандай қийнарди. Сув оқиб кетади, аммо тош чўкиб қолаверади. Шунинг учун ҳам қўрбоши Ойгулнинг сўзларига дош беролмади. Қонга бўялган қизил енгини силкитиб, қутургандай бақирди:

— Бу қонундан эмас! Аёл киши гувоҳ бўлолмайди! Бу қонунда йўқ! Гапларини тан олмайман, тан олмайман!

— Тўхта, қайси қонун ҳақида гапиряпсан, каллакесар?! Шарият қонуни ҳақидами? Ҳа, тўғри, шарият қонуни бутунлай бошқача эди, бир эркак гувоҳ икки аёл ўрнини босиши мумкин бўлиб, аёл айтган гапларни эркак тасдиқласагина инобатга олинарди. Шарият учун Ойгулнинг гаплари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмасди.

Судланувчининг ҳаёсизларча бақирришлари революцион суд учун табиий бир нарса эди, холос. Бу суд учун аёл ҳам, эркак ҳам бир — тенг ҳуқуқли.

— Ёшгина гўдакнинг гувоҳлиги ҳам сени ерга тиқишга ундайди!

— Улим унга!

— Улим! Улим!

Бутун майдон талаб қиляпти бунини. Муштга айланган бармоқлар, қадоқ қўллар талаб қиляпти! Ўнгирилганларни тинчйтиш мақсадида қоровуллар тартибга чақиришарди, аммо жабрдийдалар қўрбошига интилишар, уни тириклайин тилка-пора қилиб ташламоқчи бўларди.

Сулаймон Шокиржонов тўппончасини олиб, осмонга ўқ узди.

— Жим бўлинглар, граждандар! Суд ҳали тамом бўлгани йўқ.

Аламон бир оз тинчиди. Шокиржонов жойига бориб ўтираркан, Круминьшга деди:

— Кун бўйи ади-бади айтиб ўтириш шартми? Халқ талаб қиляптими, ҳукми чиқариш керак... қабр ҳам очиқ турибди...

Суд давом этди.

Сўзга чиққан ҳимоячи бошини сарак-сарак қилди. Унинг мантиқсиз гаплари этакка қадалган тугмадай тутуруқсиз эди. Қўрбоши унга умид билан боқарди.

Дурди Қиличга сўнги сўз беришди. У бўшатишларини, янги ҳукуматга душман эмаслигини, деҳқончилик билан шуғулланишини уялмай-нетмай гапирди.

Суд ҳайъати маслаҳатлашгани чойхонага кириб кетди.

Судьялар кетишгач, Дурди Қилич омон қолишга умид боғлагандай, таржимондан қачон қўйворишларини сўради. У жавоб беришга улгурмай суд ҳукми ўқилди.

Меҳнаткаш халқнинг ашаддий душмани сифатида Дурди Қилич энг олий жазо — отишга ҳукм қилинсин!

Суд бўлган куннинг эртасига, тонготарда қўрбошини шаҳардан олиб чиқиб кетишди. Катта қумтепа ёнида тўхташди. Ойгулнинг қўлидаги браунинг ялтирарди.

— Юр!— буюрди у бошқача овозда. Кеча судда ҳукми ким ижро этишни хоҳлайди, деб сўрашганида, эркаклардан ҳам олдин у ўртага чиққан эди. Унга баъзи эркаклар қаршилиқ қилишди, айниқса, мускулдор

бир киши қаттиқ туриб олди. Унинг бошида айланма қалпоқ, қовоқлари сўлғин. «Аёл-аёл-да, унинг жойи уйда. Эркакларнинг ишига аралашмасин!..» Энг ачинарлиси шуки, судьялардан бири ҳам унга ён босгандай бўлиб, бошқаларни кўндиришга ҳаракат қилди. Ойгул унинг юзига тик боқди. «Сиз рўмол ўрамаган бўлсангиз ҳам, йўлига камар боғлабсиз. Акс ҳолда...»

Йигитлардан кимдир кулиб юборди. Барибир қизнинг айтгани айтган, дегани деган, бекорга овора бўласиз, дегандай кўплар жилмайди. Крумишьш лўндасини айтди қўйди. «Ҳукми ижро этишга тўла ҳақи бор... Аёлнинг жойи уйда эмиш. Оббо хўроз-ей!» Мана яқиндагина уни зўрлаган, хўрлаган кимса олдида турибди. Қўрбоши ичиб олиб, неча марталаб асиралар ёнига бостириб кириб, уларга ёпишган, қийнаган, сўлакайини оқизиб «аёлнинг ҳусни гўшангада» деб эшоннинг сўзларини такрорлаган!

«Энди сен қаҳқаҳа ура олмайсан... кунинг битди!»

Қумтепада қиров босган саксовуллар суякдай ялтирарди. Кўзлари олазарак Дурди Қилич, депсиниб борарди.

У тепаликка кўтарилиб, энди чиқиб келаётган қуёш нурида кўкка буралиб кўтарилаётган тутунга суқ билан боқди. Кейин оёқларини чалиштириб ўтирди. Кўзлари қонга тўлган, ҳар доим очкўзлик, қаҳр-ғазаб билан боқадиган кўзлари энди ялиниб ёлворарди.

— Қўлимни, қўлимни бўшат!

Ойгул индамади.

— Қўлимни бўшат, деяпман!

— Нега?

— Мен алҳамдулло, мусулмонман. Намоз ўқишим керак.

— Шундоқ ўқисангиз ҳам бўлаверади. Аскарларни чақирсам, шундай бўшатиб қўйишадики...

Қўрбоши пастда қолган аравагача бўлган масофани чамалай бошлади. Кейин бошини силкитган эди, телпаги тушиб кетди. Қўлларини бўшатишга уринаркан, Ойгулга еб қўйгудек боқди.

— Биласанми... бу сир, ҳеч ким билмайди... Бойлигим беҳисоб, саҳрога бекитиб қўйганман... Ҳаммасини сенга бераман, олтинга ўрайман, олтинга...

— Аскарларниямми?

— Ҳаммангга етади. Хоҳлашмаса, х.. фу... фақат мени бўшатиб, тўппончани бер...

Ойгул қўрбошига нафрат билан боқди. Қалбида чексиз қаҳр бор эди.

Дурди Қилич ҳамон талпиниб, қўлини бўшатишга ҳаракат қилар, оёқлари билан ер ковларди:

— Гуноҳ.. гуноҳ бўлади... ўлдирма!.. Юр, қочамиз, гўзалсан, бирга қочамиз!.. Сени бойликка кўмиб ташлайман... Бағдод, Ҳирот, Истамбулга олиб бораман... Бойлигим бир умрга етади... Эсингни йиғ, ялинаман, ахир биз бирга бўлганмиз-ку... хотиним бўласан. Бошқалар сени хотин қилмайди, ҳазар қилишади. Ипакка ўралиб юрасан, олтинга тозаям ботасан, шоҳ хотинидан ҳам бой яшайсан... Сени муқаддас Маккаю Мадинага олиб бораман... Жаҳонни сайр қиласан... Биз бирбиримиз билан бахтли, жаннатдагидек яшаймиз...

— Саёҳатинг тугади, аблаҳ!— Ойгул ўзини қўлга олиб браунингни кўтарди.— Қанийди, сен қийнаб, хўрлаб ўлдирганлар ҳам ҳозир ёнимда туриб, сенга ўқ узишганда эди...

Ойгул унга яқинлашиб икки марта кетма-кет ўқ узди. Сахро икки марта акс садо берди.

Кенг сахрога қуёш нур сочмоқда эди.

31

Эшонни арвоҳ уриб, жаббор чалди, у овулда гоҳ уёқдан-бу ёққа югурар, гоҳ ўзи ҳовлисида оёғи куйган товукдай типирчилар, гоҳ қумтепага чиқиб, тўрт томонга қўлини мушт қилиб силтарди. Қимнидир дўппослаб хумордан чиққиси, тишлаб, этини узиб олгиси келарди. Аёл зотини ҳақоратларди.

Жерен бир келгинди одам билан қочиб кетганди. Қўрғонча атрофида ўралашиб юрганини Хўжа яқингинада кўрган экан. У қумтепада турар, эғнида янги чакмон, бошида қора боғичли, қоракўл телпак, кенг яғринли, баланд бўйли йигит эди. Қадди-басти келишган бундай йигитларни кўрганда ҳар қандай гўзалнинг кўнглига ғулғула тушиши табий. Жерен қудуққа тез-тез чиқиб турганининг сабаби бу ёқда экан-да. У қудуқдан мешда сув олиб келиб, кўзани тўлдирар, яна дарвозага равона бўларди. Кейин, ўтин териш баҳонасида қумзорга кетарди. Кечаси отларни олиб, қочиб қопти.

Қачон унинг ҳидини олган экан-а? Ўлик бола туққанда Жеренни Хивага, энг катта шайхга олиб борганда, шайх кинна солганди-ку! Кейинги пайтларда овул-

га бегона одамлар тез-тез келиб-кетадиган бўлиб қолган, ўшалардан биримикан ё? Қим билади дейсиз. Эркакларнинг кўзи иккита бўлса, аёлларники ўнга дейишади. Қўриқлай олмади, олиб қочишди.

Эшон жаҳл билан бақирди:

— Ушланглар! Тутинглар!

Қим ушлайди? Қим тутади уни?

Мусулмон одам домлага доимо таъзим қилади. Энди, бу удумга путур етди. Қизиқ ишлар бўляпти-да. Шаҳардан келган қизил аравадагилар нималарнидир ташвиқот қилишди. Эркинлик хусусида оғиз тўлдириб гапиришди. Ер, сув ваъда қилишди. Шариат оғиздагина қоляпти. Авлодлар раҳнамоси бўлганда эди, ўша йигитни ер остидан бўлса ҳам топтирарди. Жеренга ҳам қочишни кўрсатиб қўярди. Дурди Қилич энди йўқ. У шаҳид бўлди, бу қилиқлар энди унинг шаънига ярашмасди. Бир ўзинг бу саҳрода қаёққа борасан, кимга дардингни айтасан? Итдай тўрт томонга югурганингни фойдаси йўқ.

Нажотсиз қолган эшоннинг ичини ит таталарди. У қутурган итдай у хонадан бу хонага кирарди. Хона бурчакларига тортанак ин қўйибди, эшикдан тушаётган ёруғ ҳам унинг кўзига хунук кўринарди. Унинг наздида хона деворлари, ўймакор шифтлари нураб тушаётгандай, ундаги чўғдай гиламлар қонга белангандай туюларди. У гилам тўқиладиган хонада узоқ тўхтаб қолди. Ҳамма нарса: чиғириқ ҳам, ип тугунлари ҳам, қайчию урчуқлар ҳам уни мазох қилаётгандек туюларди. Ердаги рангли иплар илонга ўхшар, чала қолган гиламнинг ранги оч, кўриниши хунук.

Эшон дардини гиламга айта бошлади:

— Сени тўқиганни қанақа жин урди? Нима, уни хурсанд қилолмадимми? Эрлик қилолмадимми? Ҳа, энди бари равшан бўлди. У ёшроғини тусаб қолган, сени ташлаб кетган. Эри олдида жилва қиларкану кўнгли бошқада экан-да!.. Нега нидамайсан? Қалтагимни кутяпсанми? Ҳозир кўрасан, адабингни шундай берайки!..

Эшоннинг ўзича валдираши, бақиринларини Маъмура эшитиб турарди, унинг чала гиламни кесаётганлигини кўриб, аста ўзини ичкарига олди. «Халақит бериб нима қиламан, кўнглига сиққанини қилсин. Жеренга тегишли нарсалар камайгани маъқул, кўрмаса эсига камроқ тусади», ўйлади Маъмура.

Ховлига йиртилган гилам бўлаклари отила бошланди. Хўжа кечга яқин сал ўзига келди. Унинг дард-дунёси қоронғи эди.

— Қандайдир хавф яқинлашиб келаётганга ўхшайди, хотин. Худо кўрсатмасин, охири нима бўларкин?

— Ҳаммаси яхши бўлиб кетади, отаси,— деди Маъмура чироқ ёқиб, эрининг биқинига ёстиқ қўяркан,— Жерен бўлса... оёғингизни ювиб, сувини ичсин... қашқирларга ем бўлсин!

— Уни тилга олма,— жаҳли чиқиб соқолини тутамлади эшон.— Жерен асли таги паст эди, тузим кўр қилсин уни! Тушундингми?

— Тушунаман отаси, тушунаман. Ўзингиз гоҳ сўкардингиз, гоҳ ёнини олардингиз,— нозланиб деди хотини.

— Сенинг ақлинг нимага етарди! Тескари туғилса ҳам, ўғил туғилсин, олтин сочли қиздан ўғил яхши!

Эшон гулханга яқинроқ ўтириб, исина бошлади. Уртага совуқ жимлик чўкди. Хўжа ташқи кўринишдан хотиржам бўлса-да, ичдан куярди. Кўзлари олазарак, гўё қоронғида унга пичоқ ўқталиб кимдир келаётгандай... қандайдир хавф яқинлашаётгандай эди. Ҳаёти қил устида тургандай, тезда ҳаммаёқ остин-устин бўлиши керакдай туюларди эшонга.

— Уйимизга жин ўралашиб қолган, бунга Жерен айбдор эмас,— оғир-оғир нафас оларкан деди Хўжа,— хонадонимизни Жерен эмас, Ойгул заҳарлаб кетди. Ҳаммаси ўшандан бошланди. Эсингдами, менга тўппонча ўқталгани? Ёмоннинг қулоғи тўртта бўлади. Менинг гапларимнинг мағзини чақа олсайдинг? Бўйнинг узулгур Ойгул бизга доимо ёмонликни раво кўрарди. Яхшиямки, у ялангоёқлардан, худога шукур, биз обрўли-эътиборли одамлармиз, орамизда ер билан осмонча фарқ бор. Биз энди бир-биримизга умрбод душманмиз. Чекистларни бизга қарши қайрайверади энди. Дурди Қилични ушлаб берди-я! Қўрбошининг кишилари эшитиб қолса, унга кун беришмайди, қасос олишади. Бунга ишончим комил... Ана шунақа, хотинжон. Тузоқ қўйишади. Унга илинсак осишади. Сени ҳам, мени ҳам осишади. Тузоқнинг бир учи ўша манжалақи қизнинг қўлида!

— Нима қилдик энди, отаси?

Эшоннинг боқишлари совуқ эди.

— Сендан ҳам маънили бир гап чиқсин, маслаҳат

бер. Сен ҳам кўпни кўргансан, кўпларнинг ёстигини қуритгансан...

32

Ойгул қўлида сават, Марказқўмнинг хотин-қизлар бўлимидан уйига келаётган эди. У бозорга бориб Амир яхши кўрадиган анор олиши керак. У ширин анорни яхши кўради. Ойгул кечқурун Амир ишдан қайтгач, анор ейди-да: «Бундай анорни умримда биринчи марта ейишим», дейишини хаёлан сезиб турарди.

Яқинда уларнинг тўйи бўлади. Инқилоб байрамигача тўйни орқага суришди. Байрам намойишидан сўнг тўйлар бошланади, кечгача музика чалиб, ўйин-кулги қилишади. Меҳмонлар келин-куёвга яхши тилаклар, катта бахт тилашади... ували-жували бўлинглар деб фотиҳа беришади.

Байрамга бир ҳафта қолди. Етти кун, кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади.

«Фақат бир қиз кам-да...»

Ширин хаёлларга берилиб кетаётган Ойгул ўзича кулиб, бўш саватни бағрига босди.

Хоразм кузининг қуёши Паҳлавон Маҳмуд мақбара-сидаги олтин шарни ёритар, унда етти камалак жилоси акс этарди. Ҳовуз атрофидаги дарахтларнинг саргайган барги узилиб тушмоқда.

Икки йигит собиқ хон саройининг тош девори ора-ларида ўрмалашиб, катта-катта ҳарфларни илишмоқда эди. Ойгул тўртта: «Тенглик, биродарлик, одиллик, дўстлик» сўзларини ўқиди. Исломхўжа минорасининг тепасида ҳарир қизил байроқ шамолда ҳилпирарди.

Катта оқ салла ўраган қари мулла ҳам тўхтаб, саройга қаради. «Яхши,— ўйлади, Ойгул,— тан беришсин, ҳақиқатни ўрганишсин уламолар ҳам!» Қўшни Бухорода уламолар анжумани бўлиб, босмачиларни қоралашди, уларни «худонинг измидан чиққанлар», деб танқид қилишди. «Босмачилар қилаётган ишлар шариага тўғри келмайди», деб очиқ-ойдин айтиб, алданганларни ҳукуматдан кечирим сўраб, қилмишларига тавба қилишларини талаб этдилар. Ахир, улар яқиндагина худосизларга қарши муқаддас урушга даъват этгандилар-ку!

«Демак, турмуш яхши бўляпти».

Ойгул қари муллани илиқ боқиб кузатди-да, саватчасини силкитиб, йўлида давом этди. У дадил қадам ташлар, қалбида бир олам қувонч.

Қабоб ҳиди унинг димоғини қитиқлади. Бу ҳидга сомса, қатлама ҳидлари қўшилиб кетганди. Йўлакдаги катта қозонда палов дамланган.

Бозор пиёз, кади, боғланган тамаки баргларига тўлган. Қанораларга ёғлиқ гўштлар осилган. Хоҳлаганингизни оласиз. Дўкондорларнинг қўли қўлига тегмайди. Газламаларни ёғоч метр билан ўлчашади. Новвойлар ёпган пондан буғ кўтарилади. Ёш болалар: «Муздек айрон», — деб бақиривади.

Ойгул бир пиёла айрон ичиб, болаларга кулиб қаради-да, мева сотиладиган растага йўл олди. Деҳқонлар бир-бирларидан ўзиб, уни анор олишга таклиф қилишарди:

- Шириниданми, чучугиданми?
- Мана бундан олинг, жуда ширин!
- Қизим, ширин анор бор!

Ойгул анор билан бирга, ширин-шакар ноз-неъматлар яратган деҳқонларнинг илиқ табассумини ҳам олиб кетди.

Одамлар орасида туртиниб-суртиниб юрмаслик учун, у арава кетидан эргашди. Арава йўл-йўлакай полос ва кигизга тўлди. Дарвозага чиққач, тўхтади. Ойгул тўрт-беш қадам юрган эди, олдида жулдур кийимли гадой пайдо бўлди.

— Оллонинг қулига раҳм қилинглари! Худо йўлига садақа беринглари! — Ойгул тўхтаб, охириги пули — иккита мис тангани олди. Бошдан-оёғига қалами мато кийиб олган гадой аёлга яқинроқ келди. Паранжи остидан чиққан узун бармоқлари тангага чўзилди. Қандайдир таниш овоз садақа учун миннатдорчилик билдираркан, Ойгулнинг номини тилга олди. Ойгул ҳайратланиб паранжига қаради.

— Маъмура?

Гадой қочиб кетмоқчи бўлиб, қайрилмоқчи бўлди-ю, тўхтаб қолди. Ахир, у ана шу чаён деб не кунларни кўрмади! Шунга қарамай, қадди букилган, тиланчиликка куни қолган, кўриниши ғариб аёлни қандай ташлаб кетсин? Нега у тиланчилик қилиб юрибди. Ойгул у билан гаплашиб, Хўжа катта хотинини уйдан ҳайдаб юборганини билди.

— Уч кеча-кундуздан бери кўчада тентирайман.

— Қаерда турибсиз?

Маъмура қаттиқроқ йиғлади. Шамол чачвонни сил-

китган эди, тўзғиган сочларига кўзи тушди-ю, раҳми келди. Тақдири нима бўлишини ким билади дейсиз.

— Кўйинг, йиғламанг, яхшиси, юринг овқатлана-миз,— деди Ойгул.

Йўлда Жереннинг қочиб кетганлигини эшитиб, иккиланиб қолди: «Бу ерда сир йўқмикин, балки Эшон қасд олгани буни юборгандир? Душманга раҳм қилсанг, ўзингга ёмон бўлади». Ойгул ёмон хаёлларга берилганидан хафа бўлиб, хатарни унутди. Душмани хорзор қилган Маъмуранинг наҳотки нияти бузуқ бўлса? Қорнини тўйғазади-ю, хотин-қизлар бўлимига олиб бориб, ётоқхонага жойлаштиради. Кўча-кўйда, девор остида ётиб юрмасин...

— Нечага кирдингиз, жоним?— Кутилмаганда қизиқсиниб сўради Маъмура. Улар манзилга етиб қолишган эди.

— Ун еттига, нима эди?

— Новчагина, хипчасиз. Мен сизнинг ёшингизда саватдаги анордай тўла эдим. Энди қариб, ҳеч кимга керак бўлмай қолдим. Эшон сиқиб сувимни олди-ю, пўчоғини итқитиб юборди. У ёшларни яхши кўради, кўрбасир бўлгур... Номусни билмайди, араванинг тагида қолгур! Номусни билганда иштон киярди, аммо у...

У дастурхон устида саҳро қарғасидай қағиллаб ўтирди. Оғзига келганини қайтармади.

— Оҳ, мен кўрган азоб-уқубатларга туя ҳам бардош беролмайди, филнинг ҳам бели букчаярди!— Маъмура юзидаги чачвонини олиб, яхшилаб буклаб тахлади-да, уввос солиб йиғлай бошлади,— о...ҳ, оҳ... қандай бахтсизман-а. Афгор бўлдим... Энди нима қиламан? Қандай яшайман? Уламан! Хор-зор бўлиб ўламан! Фарзандим бўлганда ҳам майли эди, ҳеч бўлмаса гўримга элтиб қўярди...

Ойгул бор нарсасини дастурхонга қўйди. Маъмурага қўлидан келганча ёрдам беришга, яхши одамлар кўплиги, халқ ҳукумати уни кўчада қолдирмаслиги ҳақида гапирди. Анорни сиқиб, сувини унга узатди.

— Ичинг.

Маъмура қошини чимириб, тортиниб пиёлани олди. Юзларида ҳамон бир умр кетмайдиган ғам-андуҳ сояси бор эди.

— Сиз ичиб ўтиринг, мен чой қўяман, ширгуруч қиламан. Сиз ҳам ширгуручни яхши кўрасизми?

— Ҳозир ҳамма овқат ҳам мен учун мазали.

Эгнига енгил кўйлак ва нимча кийиб олган Ойгул ҳовлига чиқиб, ўтин ёрди-да, ўчоққа олов ёқди.

«Чаққон, шайтон қиз» ўйлади Маъмура.

Ойгул ишларини бўлиб, хонтахта ёнига келиб ўтирди. Ичилмаган анор сувини кўриб ҳайрон бўлди.

— Нима, ёқмадими?

— Нордон экан.

— Адашибман-да, мен ширин деб олувдим.

— Узингиз ичиб кўринг, балки менга нордон туюлгандир. Ичинг, ичинг,— зўрлай бошлади Маъмура ранги оқариб,— муздек, чанқоғингизни босади.

Ойгул қип-қизил анор сувини чайқаб, охиригача смирди.

Анор суви нордон эмасди. Ойгул бошқасини, катта роғини олиб эза бошлади. Негадир бармоқларидан дармон қурий бошлади, ўзини беҳол сизди. Нималигини билмай, чаккаларини силаб қўйди. Узоқдан, жуда узоқдан пичирлаш эшитилаётгандай эди унга.

— Ширин билан аччиқ ака-ука... О, худо, сен кучлисан, буюксан. Инсон сенинг олдинда чумолидай... ҳеч нарса қўлидан келмайди... ўзи таклиф этди, яхшилик қилмоқчи бўлди-ю...

Ойгулнинг қўлидаги анор хонтахтага урилиб, бўйра устига тушди. У ўзини ноқулай сезиб ингради. Лабларида сарғиш томчи кўринди. Сўнг оғзидан кўпик чиқа бошлади.

— Энди менинг сенда аламим йўқ. Омин... Омин..ин.

Томоғи қуриди. Бадани ёнарди. Улим... сув ичкиси келди. Улим васвасасидан бир дақиқа ўзига келди. Кўзини очди, ҳеч ким йўқ эди.

Қотил меҳмон кетиб қолибди.

«Ҳали кўп афсусланасан... душман кўп...» Бадани совий бошлади. Бақирмоқчи, ёрдамга чақирмоқчи бўлди... овози чиқмади. Оғзи кўпикка тўлган эди.

Очиқ ҳавога чиқиш керак, эшикка, кўчага... Бу ерда ҳеч ким эшитмайди. Қиз оёқларини букиб, тирсагига таянди. Оёқ-қўли қўрғошин қуйилгандай оғир эди. Эмаклаб эшикка зўрға етди. Остонани ушлаб турмоқчи бўлди, аъзойи бадани титрай бошлади.

Остона!

Бундан ўн дақиқа олдин у остонадан ўтганда, унинг борлигини пайқамаган эди. Ҳозир эса... Бир бало қилиб ўтиб олса қанийди. Йиқилмаса бўлгани, йиқилса ту-ролмаслиги аниқ. Ойгул совуқ терга ботиб остонадан

оёқ ташлади, чоригини зўрға кийди. У шундай оғир эдики, судрашга мажоли етмади. Оғир нафас ола бошлади. Хаёлан айвоннинг неча қадамлигини ўлчади. Остонадан қўлини олган эди, гандираклаб кетди.

Зўрға қадам босди. Яна бир қадам олдинга қўйди. Кейин яна. Зўрға ҳовлига чиқди-ю, ўрик танасини қучоқлади.

Кўча эшик яқингина, қорасини кўриб турибди. Эшик ортида ялтираб турган минора устида қизил байроқ ҳилпираяпти.

Ҳаётининг сўнгги дақиқасида кўргани ана шу қизил байроқ бўлди.

Нафаси бўғилди. Бармоқлари букилди, пайлари тортишди, гавдаси букилди. Дарахтга сийпаниб, гуллар устига йиқилди. Кузда очилиб, ҳовлига файз киритиб турган қўқонгуллар устига йиқилди.

Кўз қорачиғи ялтирарди.

Бир туп қўқонгул унинг бошида тебраниб ростланди-да, қимирламай қолди.

Буланов Иван.

Ойгул: Қисса (Русчадан Х. Тўраевнинг эркин тарж.)— Т.: Ёш гвардия, 1983.—144 б., ил.
Буланов Н. И. Хорезмийка. Повесть.

Р 2

Езувчи Иван Булановнинг «Ойгул» қиссаси Хоразмда Совет ҳокимиятининг ғалабаси учун мардона курашган меҳнаткашлар, қизил аскарлар, жасур комсомолларнинг, инқилоб фаолларининг фидокорлигини ҳикоя қилади. Асар марказида ўтмишда эзилиб, ҳокисор бўлиб келган ўзбек аёлларининг типик вакили, камбағал қизи Ойгулнинг тақдири кўрсатилади. Унинг бошига кўп кулфатлар тушади. Жасоратли қиз хотинбоз, доғули Эшондан, қонхўр золим қўрбоши Дурди Қиличдан қасосини олади: революция қуёшидан баҳраманд бўлиб илмга, ҳурликка, бахтли ҳаётга интилади...

ИВАН ИВАНОВИЧ БУЛАНОВ

На узбекском языке

ОЙГУЛ (ХОРЕЗМИЙКА) -

Повесть

Перевод с издания издательства Литературы и
искусства им. Гафура Гуляма, 1971 г.

Редактор **М. Яҳёев**

Рассом **Х. Раҳматуллаев**

Расмлар редактори **Р. Зуфаров**

Техн. редактор **Л. Буркина**

Корректор **М. Ортиқова**

ИБ № 1185

Теришга берилди 28.09.1982 й. Босишга рухсат этилди 4.02.1983 й. Формати 84×108¹/₃₂. № 1 босма қоғозга «Литературная» гарнитурада юқори босма усулида босилди. Босма листи 4,5. Шартли босма листи 7,56. Нашр. листи 7,52. Тиражи 15000. Баҳоси 50 т. Шартнома № 114—82. Буюртма № 4582.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. «Правда Востока» кўчаси, 26.

**«ЕШ ГВАРДИЯ» нашриёти
қуйидаги китобларни босмадан чиқарди:**

ВЛКСМ XIX съезди материаллари.

Н. Островский.

Пўлат қандай тобланди. Роман.

Х. Тўхтабоев.

Сариқ девни миниб. Саргузашт роман.

Р. Ермольева.

Момақалдироқдан сўнг. Ҳикоялар.

Густав Морцинек.

«Етти ажойиб саргузашт». Повесть.

**«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти
қуйидаги китобларни босмага тайёрлади:**

1. М. Горький.

Чумчуқча. Эртақ.

2. А. С ка б и л э.

Остин-устун ёки Агираксет ҳақида қисса.

3. Л. Маҳмудов.

Тунгги отишма. Саргузашт қисса.

4. С. Абдуқаҳор.

Ўзларидан сўрасак. Сатирик ҳикоялар ва киноқисса.

5. М. Ниязов.

Изингиздан боряпман. Повесть ва ҳикоялар.

МУҲТАРАМ КИТОБХОНЛАРИ

Қўлингиздаги қисса ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларингизни бизга ёзиб юборишингизни сўраймиз.

Бизнинг адресимиз:

700129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30.
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Қомитети
«Ёш гвардия» нашриёти.